

De oude Sint-Pauluskerk te
Lanklaar -Dilsen-Stokkem
(Prov. Limburg)

*Archeologisch Onderzoek naar aanleiding
van een vondstmelding in 2007*

Intern VIOE-rapport 02

Rapportage:
GEERT VYNCKIER, VIOE

De oude Sint-Pauluskerk te Lanklaar -Dilsen-Stokkem (Prov. Limburg): Archeologisch Onderzoek naar aanleiding van een vondstmelding in 2007.

Rapportage	Geert Vynckier, VIOE
Terreinwerk	Geert Vynckier, VIOE Henri Dallemagne, VIOE Rudi Roosen, VIOE Joseph Wijnants, VIOE Inne Vankerkhove, archeoloog/vrijwilliger
Natuurwetenschappelijk onderzoek	Marit Vandenbruane, VIOE Sarah Watzeels, VIOE
Tekenwerk	André Detloff, VIOE Mattie Kelchtermans, project O.L.V.-Basiliek
Opmetingen	Johan Van Laecke, VIOE

Dit rapport kwam tot stand in samenwerking met de volgende partners:

- Immo E.C.L. NV, Vrietselstraat 8, 3650 Dilsen-Stokkem

- Bouwbedrijf Gebroeders VENKEN bvba, Stokkemerbaan 144, 3650 Dilsen-Stokkem

- Vastgoed LUMARO, Broekhofstraat, 3650 Dilsen-Stokkem

- Stad Dilsen-Stokkem – Technische Diensten, Europalaan 25, 3650 Dilsen-Stokkem

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Copyright reserved. No part of this publication may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

© vioe, B-1210 Brussel (tenzij anders vermeld - *except stated otherwise*) - 2011.

**– Lanklaar 2007 Dorpsstraat Sint-Pauluskerk
LA07DO**

Administratieve fiche van het project

Opdrachtgever	vondstmelding
Uitvoerder (bedrijf, instelling, privépersoon)	VIOE
Naam vergunninghouder	Vynckier Geert
Beheer en plaats van geregistreerde data en opgravingsdocumentatie	VIOE – Jekerstraat 10 – 3700 Tongeren
Beheer en plaats van vondsten en monsters	VIOE – Jekerstraat 10 – 3700 Tongeren
Projectcode	2007/60
Site-naam	LA07DO
Locatie (provincie, gemeente, deelgemeente, plaats)	Limburg - Dilsen-Stokkem - Lanklaar - Dorpsstraat
Kadasterperceel (gemeente, afdeling, sectie, perceelsnummer(s) + kaartje)	Dilsen-Stokkem, Afdeling 5, sectie A, percelen 151d en 149b
Begin- en einddatum van uitvoering van het onderzoek	14/06/2007 – 06/07/2007
Relaties	Centrale Archeologisch Inventaris Dilsen-Stokkem Locatie 50661
Trefwoorden	Limburg–Dilsen-Stokkem – middeleeuwen – volle middeleeuwen – late middeleeuwen – post-middeleeuwen – religieus gebouw – kerk – begraving
Administratief toezicht	Agentschap R-O Vlaanderen Onroerend Erfgoed Werner Wouters & Ingrid Vanderhoydonck

Inhoudsopgave

1. Inleiding	9
1.1 AANLEIDING EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	9
1.2 DANKWOORD	9
2. Landschap en bodem	12
2.1 RELIËF EN GEOMORFOLOGIE	12
2.2 GEOLOGIE	13
3. Historische schets van Lanklaar en de Sint-Pauluskerk	14
3.1 INLEIDING	14
3.2 KORTE HISTORIE VAN DE KERK TE LANKLAAR	15
3.2.1 <i>De Sint-Paulusparochie</i>	15
3.2.2 <i>De Sint-Pauluskerken</i>	15
3.2.3 <i>De situering en het uitzicht van de kerken in de oude dorpskern</i>	17
3.2.3.1 Locatie van de kerk van voor 1854	17
3.2.3.2 Uitzicht van de kerk van voor 1854	17
3.2.3.3 Locatie van de kerk van na 1854	20
3.2.3.4 Uitzicht van de kerk van na 1854	20
3.2.3.5 De huidige kerk	20
4. Resultaten van het archeologisch onderzoek	22
4.1 INLEIDING EN WERKWIJZE ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK	22
4.2 SPOREN VAN EEN ROMAANSE KERK	26
4.2.1 <i>De muren behorende tot het kerkgebouw</i>	26
4.2.2 <i>De graven behorende tot het kerkgebouw</i>	29
4.3. DE 19DE EEUWSE SINT-PAULUSKERK	34
4.3.1 <i>De muren behorende tot het kerkgebouw</i>	34
4.3.2 <i>Drie bouwfasen</i>	38
4.3.3 <i>De graven behorende tot het kerkgebouw</i>	39
4.3.4 <i>Overige sporen en vondsten</i>	44

5. Studie van de skeletresten	45
6. C14-dateringen	47
7. Besluit	48
8. Bibliografie	51
9. Bijlagen (op CD)	54
9.1 SPORENLIJSTEN	
9.2 SKELET- EN GRAFFORMULIEREN	
9.3 LIJSTEN VAN VONDSTEN EN BEWAARPLAATS	
9.4 FOTO-INVENTARIS	
9.5 FOTO'S	
9.6 INGESCANEDE PLANNEN	
9.7 DIGITALE VERSIE RAPPORT	

Tabellen

Tabel 1 <i>Basis skeletgegevens Sint-Pauluskerk te Lanklaar.</i>	46
---	-----------

Figuren

Fig.1 <i>Topografische kaart met aanduiding van de site.</i>	10
Fig.2 <i>Kadasterkaart met aanduiding van de site.</i>	10
Fig.3 <i>Afbeelding met maquette van de te bouwen appartementen.</i>	11
Fig.4 <i>Luchtfoto met aanduiding van de site.</i>	11
Fig.5 <i>Toestand van het terrein bij het eerste bezoek op 06/02/2007.</i>	11
Fig.6 <i>Enkele skeletresten zichtbaar bij het eerste bezoek op 06/02/2007.</i>	11
Fig.7 <i>DHM met aanduiding van de site.</i>	12
Fig.8 <i>Detail van de geomorfologische kaart van de Maasvallei met aanduiding van de site.</i>	12
Fig.9 <i>Bodemkaart met aanduiding van de site.</i>	13
Fig.10 <i>De muurkapel recht tegenover de ingang van de kerk voor 1963, in 2007 en in 2008.</i>	14
Fig.11 <i>Oude foto's met het puin van de afgebroken kerk.</i>	16
Fig.12 <i>De Sint-Pauluskerk op de kaart van graaf de Ferraris in 1777.</i>	18

Fig.13 <i>De Sint-Pauluskerk op de kaart van Lespineux uit 1803.</i>	18
Fig.14 <i>De Sint-Pauluskerk in de Atlas der Buurtwegen uit 1841.</i>	18
Fig.15 <i>De Sint-Pauluskerk op een detailplan van de heraanleg van de Dorpsstraat uit 1843.</i>	18
Fig.16 <i>De Sint-Pauluskerk op het gereduceerd kadaster uit 1848-1854.</i>	18
Fig.17 <i>De Sint-Pauluskerken op het kadaster uit 1852.</i>	18
Fig.18 <i>De Sint-Pauluskerk op een tekening uit de Stockemer Limieten uit 1709.</i>	19
Fig.19 <i>De Sint-Pauluskerk op een kaart van de Prinsbischoppelijke bezittingen uit 1781.</i>	20
Fig.20 <i>Detail van de kaart van Lespineux uit 1803 met de Sint-Pauluskerk.</i>	20
Fig.21 <i>Postkaart van de Sint-Pauluskerk uit 1925.</i>	20
Fig.22 <i>Postkaart van de Sint-Pauluskerk uit 1905.</i>	21
Fig.23 <i>Postkaart van de Sint-Pauluskerk uit 1951.</i>	21
Fig.24 <i>Schets van het grondplan van de Sint-Pauluskerk van landmeter J. Swillens.</i>	21
Fig.25 <i>De huidige Sint-Pauluskerk.</i>	21
Fig.26 <i>Het uitgraven en opkuisen van het eerste werkvlak.</i>	22
Fig.27 <i>Veldtekening van werkvlak 1.</i>	23
Fig.28 <i>Veldtekening met de ingetekende graven.</i>	24
Fig.29 <i>Verdiepen van de werkput en het vrijleggen van het centrale graf.</i>	25
Fig.30 <i>Luchtfoto van de aangetroffen sporen en muurresten.</i>	25
Fig.31 <i>Kadasterplan met de aangetroffen muurresten van de twee kerken.</i>	25
Fig.32 <i>De muurfunderingen van de Romaanse kerk met bijhorende graven.</i>	26
Fig.33 <i>Restanten van de Romaanse kerk doorsneden door de funderingen van de latere kerk.</i>	27
Fig.34 <i>Fundering van de noordelijke schipmuur van de Romaanse kerk.</i>	27
Fig.35 <i>Resten van de fundering van de zuidelijke schipmuur van de Romaanse kerk.</i>	27
Fig.36 <i>Resten van de fundering van de westelijke schipmuur van de Romaanse kerk.</i>	28
Fig.37 <i>Hergebruik van de fundering van de Romaanse kerk onder de latere fundering.</i>	28
Fig.38 <i>Fundering van de Romaanse kerk tussen schip en koor.</i>	28
Fig. 39 <i>Oostelijke fundering van het Romaanse koor.</i>	28
Fig.40 <i>Restant van de fundering van het voorportaal van de Romaanse kerk.</i>	28
Fig.41 <i>De skeletten in graf 1 en graf 2.</i>	29
Fig.42 <i>Rand van een aardewerken veldfles in Brunssum- Schinveld uit graf 8.</i>	30
Fig.43 <i>Groen verkleurde textielfragmenten stof in graf 4.</i>	30

Fig.44 <i>Restanten van graf 27 doorsneden door de fundering.</i>	30
Fig.45 <i>Het gemetste in de as van de Romaanse kerk gelegen graf 25.</i>	31
Fig.46 <i>Witte gladgestreken mortel aan de binnenzijde van het gemetste graf 25.</i>	31
Fig.47 <i>De restanten van de vier opeenvolgende skeletten (A-D) in het centrale graf 25.</i>	31
Fig.48 <i>Tekening van de vier opeenvolgende skeletten (A-D) in graf 25.</i>	32
Fig.49 <i>Detail van de vindplaats van de gespen in het graf en de twee gespen na restauratie.</i>	33
Fig.50 <i>Een maille Bourgeoise van Philippe IV Le Bel aangetroffen in de opvulling van graf 25.</i>	34
Fig.51 <i>De twee scherven uit de opvulling van het tweede oudste graf in graf 25.</i>	34
Fig.52 <i>De muurfunderingen van de 19de eeuwse kerk met bijhorende graven.</i>	35
Fig.53 <i>Deel van de fundering van de noordelijke schipmuur van de 19de eeuwse kerk.</i>	35
Fig.54 <i>Licht naar binnen hellende fundering van de zuidelijke schipmuur van de 19de eeuwse kerk.</i>	35
Fig.55 <i>Het koor van de 19de eeuwse kerk.</i>	36
Fig.56 <i>De later aangelegde kolenkelder in de noordelijke sacristie van de 19de eeuwse kerk.</i>	36
Fig.57 <i>De vondsten in de kolenkelder in de noordelijke sacristie van de 19de eeuwse kerk.</i>	37
Fig.58 <i>De fundering van de zuidelijke sacristie van de 19de eeuwse kerk.</i>	37
Fig.59 <i>De bouwnaad tussen de fundering van het schip en de zuidelijke sacristie.</i>	37
Fig.60 <i>Luchtfoto van de fundering van de voorbouw en van de toren van de 19de eeuwse kerk.</i>	38
Fig.61 <i>Bouwnaad tussen schip en voorbouw van de 19de eeuwse kerk.</i>	38
Fig.62 <i>Drie bouwfasen in de 19de eeuwse kerk.</i>	39
Fig.63 <i>IJzeren hingsels van de kist in graf 18.</i>	40
Fig.64 <i>Paternoster in graf 23.</i>	40
Fig.65 <i>Kijk op graf 20.</i>	41
Fig.66 <i>Graf 20: gerestaureerd hingsel met doodshoofd op.</i>	41
Fig.67 <i>Graf 20: Christusbeeld.</i>	41
Fig.68 <i>Graf 20: drukknopen, knopen, sluitingshaakje en revette.</i>	42
Fig.69 <i>Graf 20: benen knopen.</i>	42
Fig.70 <i>Graf 20: gesp, knopen en textiel.</i>	42
Fig.71 <i>Graf 20: munt van 10 centiemen van Koning Leopold I.</i>	42
Fig.72 <i>Graf 20: goudkleurige ring met rode edelsteen.</i>	43
Fig.73 <i>Graf 20: gebitprothese.</i>	43
Fig.74 <i>Enkele fragmenten van molures in wit stucwerk uit S 62.</i>	44

Fig.75 <i>Twée aardewerkfragmenten uit de opvulling van graf 6.</i>	44
Fig. 76 <i>Gebitprothese in onderkaak van het skelet uit graf 20.</i>	45
Fig.77 <i>Resultaten radiokoolstofdateringen op bot uit graf 25.</i>	47
Fig.78 <i>Enkele vergelijkbare plattegronden.</i>	49
Fig.79 <i>Romaanse doopvont.</i>	50

1 Inleiding

1.1 AANLEIDING EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK

In de loop van 2006 was men te Lanklaar, gemeente Dilsen-Stokkem, op het perceel met het kadasternummer Dilsen-Stokkem, 5de afdeling, Sectie A, nr. 151d, aan de Kerkhofstraat (fig. 1 en 2) begonnen met het bouwen van een deel van een nieuw appartementencomplex¹ (fig. 3), juist ten zuiden van het nog in gebruik zijnde deel van het oude kerkhof (fig. 4). Een tweede en groter blok met appartementen zou later in 2007 worden gebouwd op het aangrenzende perceel Dilsen-Stokkem, 5de afdeling, Sectie A, nr. 149b grenzend aan de Dorpsstraat.

Bij het uitgraven van de garagekelder voor dit gebouw werden de resten van de in 1963 afgebroken oude Sint-Pauluskerk aangesneden net als enkele skeletresten². Deze vondsten werden aan het toenmalige Agentschap R-O Vlaanderen Onroerend Erfgoed gemeld op 06/02/2007 die vervolgens het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed te Tongeren op de hoogte bracht. Diezelfde avond werd de site bezocht en werd het meteen duidelijk dat de volledige funderingen van de afgebroken kerk nog in de ondergrond aanwezig waren, net als de in de kerk en buiten de kerk begraven skeletten van parochianen (fig. 5 en 6). Er werd met de eigenaar en het VIOE een overeenkomst opgesteld waardoor het VIOE de tijd zou krijgen om de kerk en de aanwezige graven bloot te leggen, te registreren en verder op te graven. De opgraving die eigenlijk half mei van start moest gaan, werd pas aangevat op 14/06/2007 en zou na een korte onderbreking op 11/06/2007 eindigen op 06/07/2007. In totaal werd er 18 dagen opgegraven. De opgraving werd uiteindelijk uitgevoerd door één archeoloog, twee tot drie arbeiders en één vrijwilliger. Het tekenwerk werd verricht door een tekenaar van het VIOE, bijgestaan door de tekenaar van de toen bezig zijnde opgraving in de O.L.V.-Basiliek te Tongeren.

1.2 DANKWOORD

Veel dank aan eigenaar Dhr. Leo Giewald (Immo E.C.L. NV), die na enig scepticisme en een groeiende interesse, ons toch de nodige tijd gaf om de opgraving tot een goed einde te brengen. Ook de aannemer (Bouwbedrijf Gebroeders Venken) en zijn werknemers willen we hierbij danken voor de logistieke steun en allerhande hulp die zij ons bezorgden tijdens de ganse opgraving. Dank aan Dhr. E. Gaens, grondwerker, die het graafwerk zorgvuldig en nauwkeurig uitvoerde met grote zorg voor het archeologische erfgoed, Dhr. Nic Merlo van de Heemkundige Kring “De Vreedsel” voor zijn interesse en het stadsbestuur van Dilsen-Stokkem en zijn technische diensten voor hun interesse en technische en logistieke bijstand.

Onze dank gaat ook uit naar de medewerkers van het VIOE: dank aan Johan Van Laecke voor zijn meetwerk en het digitaliseren van de plannen, aan Annelies Op de Beeck voor het maken van de kaartjes, aan André Detloff en Mattie Kelchtermans³ voor het tekenwerk, aan Henri Dallemagne, Rudi Roosen, Joseph Wijnants en Ine Van Kerkhove⁴ voor de hulp op het terrein, aan Marit Vandenbruaene en Sara Watzeels voor het botonderzoek, aan Frederick Vandewalle⁵ voor de restauratie van de metaalvondsten, aan Hans Denis, die zorgde voor de professionele foto's van de vondsten, aan Nele van Gemert voor de hulp bij de lay-out en ten slotte aan Koen de Groote voor het nalezen van het rapport. Ingrid Vanderhoydonck en Werner Wouters van het Agentschap R-O Vlaanderen⁶ leverden belangrijke ondersteuning en interesse voor het project.

Speciale dank aan Dhr. Frans Medaer en Mark Dreesen, die talrijke informatie bezorgden en iedere dag op bezoek kwamen op de opgraving met nieuwe gegevens en foto's.

¹ Residentie Sint-Paulus.

² Men dacht dat deze volledig was afgebroken en uitgegraven. Men veronderstelde eveneens dat het volledige kerkhof op deze plaats was opgeruimd.

³ Mattie Kelchtermans werkte op dat ogenblik voor het opgravingsproject in de O.L.V.-Basiliek te Tongeren en sprong in bij het veelvuldige tekenwerk op het terrein.

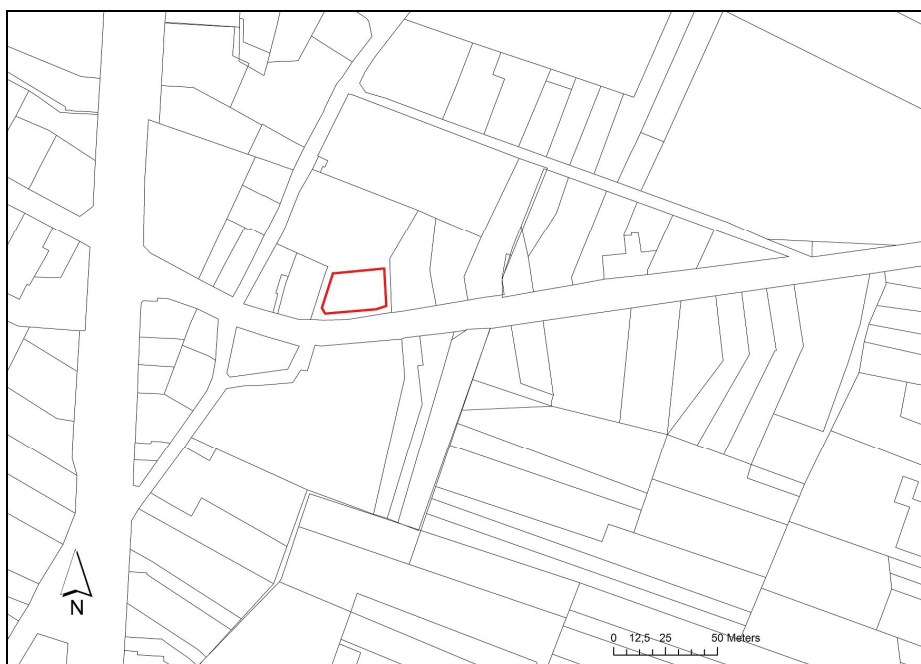
⁴ Inne Vankerkhove werkte als vrijwillige archeoloog mee op de opgraving.

⁵ Intussen niet meer werkzaam bij het VIOE.

⁶ Het huidige Agentschap: Ruimte & Erfgoed.

FIG. 1 Topografische kaart met aanduiding van de site⁷.

FIG. 2 Kadasterkaart met aanduiding van de site⁸.

⁷ © 2006 Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen.

⁸ © 2006 Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen.

FIG. 3 Afbeelding met maquette van de te bouwen appartementen.

FIG. 4 Luchtfoto met aanduiding van de site.

FIG. 5 Toestand van het terrein bij het eerste bezoek op 06/02/2007.

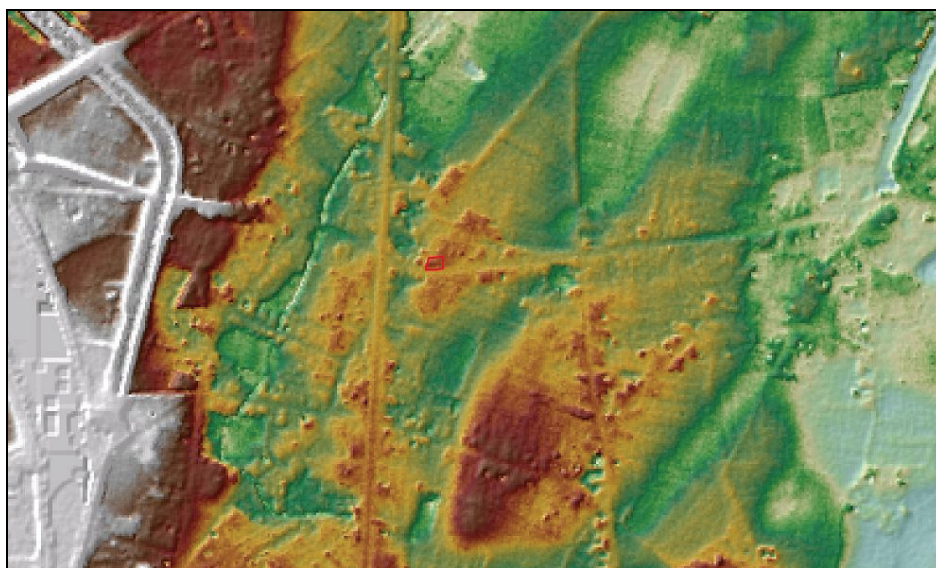
FIG. 6 Enkele skeletresten zichtbaar bij het eerste bezoek op 06/02/2007.

2. Landschap en bodem

2.1 RELIËF EN GEOMORFOLOGIE

De site bevindt zich net ten oosten van het Kempens plateau, aan de westelijke rand van en in de alluviale vlakte op de linkeroever van de huidige Maas (fig. 7). De site ligt te midden van oude en in ouderdom verschillende verlaten stroomgeulen op zand- en kleisedimenten⁹ (fig. 8). Deze oude stroomgeulen zijn dichtgeslibd door overstromingsmateriaal van de huidige Maas¹⁰. De oude dorpskern, waar de site zich bevindt, ligt net ten oosten van de Vrietselbeek.

De site ligt duidelijk op een kleine verhevenheid op 38,5 TAW, een tweetal meter boven het omliggende landschap, te midden van deze alluviale vlakte. Deze verhevenheid steekt slechts minimaal boven de alluviale vlakte uit maar is, vooral op het DHM, toch duidelijk merkbaar.

FIG. 7 DHM met aanduiding van de site¹¹.

FIG. 8 Detail van de geomorfologische kaart van de Maasvallei met aanduiding van de site.

⁹ Paulissen 1973, kaart 1.

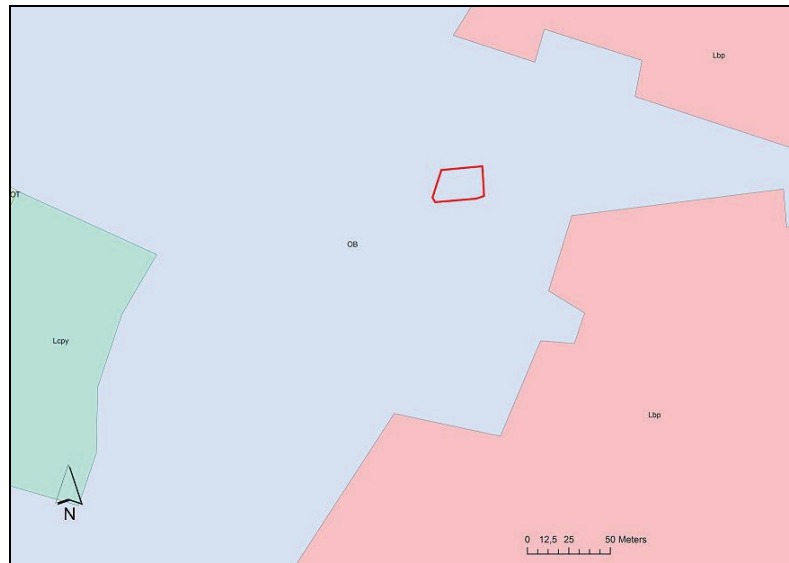
¹⁰ Paulissen 1966, 117.

¹¹ © 2006 Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen.

2.3 GEOLOGIE

De bodemkaart (fig. 9) leert ons dat de site midden in de bebouwde zone (OB) ligt, maar ten oosten van de site toont deze kaart droge zandleembodems zonder profiel (Lbp) met kleiige zandsedimenten en daaronder kiezellagen en ten westen matig droge zandleembodem zonder profiel (Lcpy).

Tijdens de opgraving kwam op een diepte van ongeveer 37 m TAW een grindrijke zandlemige laag te voorschijn. Hierop lag een in dikte verschillende laag van zanderig leem en een kleine kleifracctie. De top van het huidige oppervlak werd hier volledig omgewoeld door de aanleg van en het herbouwen van de kerk. Ook de aanleg van de graven in en uit de kerk hadden de nodige impact op de bodem waardoor de opbouw zo verstoord werd dat er nergens op het opgravingsterrein een degelijk profiel kon worden ingetekend.

FIG. 9 Bodemkaart met aanduiding van de site¹².

¹² © 2006 Agentschap voor Geografische Informatie Vlaanderen.

3. Historische schets van Lanklaar en de Sint-Pauluskerk

3.1 INLEIDING

Laar klinkt in het Maaslandsdialekt als *laor*¹³. Vandaar de schrijfwijzen *Lancloer* in 1315, *Lancloer* in 1320 en *Lorven* in 1462. Een laar was een gewezen moeras of ven, dat gedeeltelijk uitgedroogd en gedeeltelijk door elzenhout en andere waterplanten overwoekerd was¹⁴. Tussen de dorpen Mulhem en Stokkem lag een 'lang laar' waarop uit de IJzertijd en Romeinse periode menselijke aanwezigheid gekend is en dat door de Franken de naam Lanklaar kreeg. Het bleef eeuwen een gehucht.

De voorgeschiedenis van de Sint-Pauluskerk is door talrijke geschriften goed gekend. Nochtans bleven talrijke vragen onopgelost. Hoe oud is de parochie van Lanklaar, hoeveel voorlopers kende de kerk die in 1963 werd afgebroken, waar lagen deze exact op de verhevenheid, hoe zagen ze eruit, hoe oud waren ze? De enige getuige van de afgebroken kerk die op het terrein overbleef was een muurkapel die tegen een tegenoverliggende gevel de ingang van de Sint-Pauluskerk sierde. Deze muurkapel werd op privé-initiatief gerestaureerd in 2008 (fig. 10).

FIG. 10 De muurkapel recht tegenover de ingang van de kerk voor 1963, in 2007 en in 2008.

¹³ Gorissen 1956, 75.

¹⁴ Gorissen 1956, 75: De beste bepaling van "laar" vinden we in een oorkonde van 15 september 1248 waardoor Hendrik III aan de naastgelegen dorpen het recht geeft om hout te halen en hun vee te weiden in een moeras, *dat in de volkstaal lare genoemd wordt. Palus que vulgariter Lare nuncupatur.*

3.2 KORTE HISTORIE VAN DE KERK TE LANKLAAR

3.2.1 De Sint-Paulusparochie

De eerste vermelding van Lanklaar gebeurt in 1281 als *Langlaer*¹⁵. Het is echter mogelijk dat de oudere benaming *Langlore* uit 888 eveneens op Lanklaar wijst¹⁶ hoewel dit later door dezelfde auteur weerlegd wordt¹⁷ en eerder zou verwijzen naar een plaats in de provincie Luxemburg: *Longlier*. Nadien is de plaats nog gekend onder de naam *Lancloer* (1314) en *Lancloer* (1320)¹⁸. Zeker is wel dat Lanklaar in 1314 een eigen kerk had. Op kerkelijk gebied behoorde Lanklaar eerst tot de parochie van Eisden en later tot die van Dilsen. De Sint-Pauluskerk was een eigenkerk van de heren van Leut, die het patronaatsrecht¹⁹ bezaten. De tienden waren eigendom van de pastoor. De kerk was een *quarta capella*²⁰ van de kerk van Dilsen en bij het scheiden van de kerken van Dilsen en Stokkem in 1320 komt de kerk van Lanklaar onder die van Stokkem²¹. In 1369 zou Arnoldus de Stochem pastoor zijn te Lanklaar, die zo de oudst gekende plaatselijke herder is die we kennen voor deze parochie²². Hij bleef er pastoor tot 1400. Van hetzelfde pastoraat getuigt een document uit 1384 over het begevensrecht aldaar in verband met de verheffing van het Broeckshof/Brouxhof door de leenzaal van Kuringen²³. Het eigenlijke begin van de parochie van de Sint-Pauluskerk te Lanklaar zou volgens de teksten toch later liggen en pas beginnen na 1400. De stichting wordt toegeschreven aan een Loons ministeriaal, Dionysus de Pommerio, die in 1422 op zijn boerderij de latere kerk van Lanklaar liet bouwen²⁴. Volgens een verslag van 1497 bezat de kapel te Lanklaar haar eigen *matricula* of kosterschap²⁵. Sinds 1602 hield de parochie van Lanklaar al doopregisters bij en bezat de kerk “*de rechten op het eerste en het laatste sacrament*”²⁶. Dit veronderstelde natuurlijk ook een doopvont. Tot 1705 bleef de kerk te Lanklaar een *quarta capella* en in 1711 kwam de aartsdiaken van de Kempen op bezoek. Hij verwonderde zich over de slechte staat van deze onafhankelijke kerk²⁷. In 1785 wordt de parochiekerk van Lanklaar nogmaals vermeld als Willem van Meeuwen, Heer van Leuth, het grootleen van het Broeckshof, verheft met de cijnskaart en het collatierecht²⁸ van Lanklaar. Zijn weduwe deed hetzelfde in 1788²⁹. In 1836 wordt de kerk door de Bisschop van Luik onafhankelijk verklaard³⁰. Vanaf dat ogenblik is de parochie zelfstandig.

3.2.2 De Sint-Pauluskerken

Van de oudste kerk(en) als gebouw is maar weinig geweten. De zogenaamde “oude kerk” is nog wel bewaard in het geheugen van menig oudere Lankenaren³¹. Deze kerk wordt in de literatuur aangeduid als Kerk II en jarenlang zocht men naar de oudere kerk (de zogenaamde Kerk I). Zoals in vorig hoofdstuk vermeld weten we dat vanaf 1369 tot 1558 er te Lanklaar een “kerk” was (*ecclesia*), wat die term in die tijd ook moge betekenen. Waar de kerk zich precies bevond, hoe groot dit gebouw was en of er daarvoor al gebedshuizen hadden gestaan, is niet geweten³². In het verslag van 1497 is er sprake van een kapel³³. Toen in 1602 de kerk te Lanklaar de doopregisters mocht bijhouden en er bijgevolg kon

¹⁵ Leenders 1980, 66.

¹⁶ Aerts 2005, 57.

¹⁷ Aerts 2007, 13.

¹⁸ Aerts 2005, 57; Van de Weerd 1932, 139.

¹⁹ Het patronaatsrecht was in de feodale tijd een recht dat inhield dat men een voorstel voor de benoeming van een pastoor van een parochie mocht doen, dat dan nog door de bisschop bekrachtigd moest worden. Behalve politieke invloed hield het in dat men de pastoor en de kerk moest onderhouden, maar ook de inkomsten van de parochie ontving. Ook mocht men de patroonheilige van de parochie vaststellen.

²⁰ De kerk bracht een kwart van de cijns op van de dochterkerk.

²¹ Schlusmans 2005, 278.

²² Habets 1889, 271: *Arnoldus de Stochem presbyter investitus seu rector ecclesi(a)e de Lanclar*; Aerts 2005, 57.

²³ Aerts 2005, 58; Leenders 1980, 67.

²⁴ Van de Weerd 1923, 140; Aerts 2005, 58.

²⁵ Paquay 1923, 56; Aerts 2005, 58-59.

²⁶ Aerts 2005, 59.

²⁷ Leenders 1980, 67.

²⁸ Collatierecht is het recht om een geestelijk ambt te bekleden, de pastoor van Lanklaar dus.

²⁹ Leenders 1980, 67.

³⁰ Leenders 1980, 67.

³¹ Deze kerk werd pas in 1963 afgebroken.

³² Aerts 2005, 58.

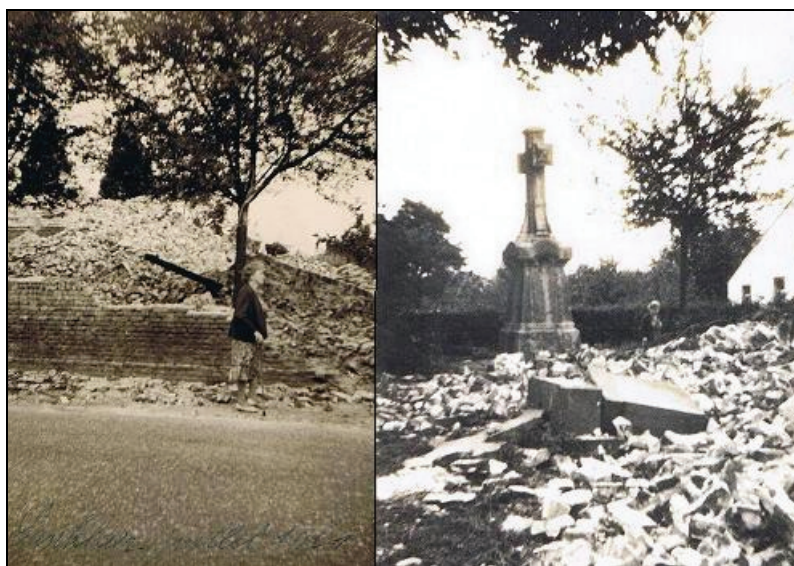
³³ Aerts 2005, 58.

gedoopt worden, impliceert dit dat er een doopvont aanwezig was en dat deze in een kerkgebouw of kapel stond. Wanneer de kerk uiteindelijk zou gebouwd zijn weet men dus niet, maar men veronderstelt dat deze toch van de eerste jaren van de 17de eeuw moet dateren³⁴. Uit de latere visitatierapporten (1711) weten we zeker dat Lanklaar een gehuchts- of kwartierkapel bezat. In deze teksten wordt ze beschreven als *“een armzalig kerkje zonder beneficiën, zonder zoldering, geen remonstrans, met versleten vloer en een duivenkot in het dak”*, maar ze had wel een doopvont, wat niet van alle gebedshuizen kon worden gezegd³⁵.

In 1821 wordt de op instorten staande toren vernieuwd, maar in 1839 was de kerk zodanig bouwvallig geworden dat men begon te denken aan een volledig nieuwe kerk³⁶. Na vele financiële problemen werd er uiteindelijk een nieuwe kerk gebouwd, die in 1854 ingewijd werd³⁷. Deze nieuwe kerk werd op het zelfde perceel gebouwd als de vorige bouwvallige kerk en wel deels of volledig op de plaats ervan³⁸. Deze kerk bleef gedurende decennia ongewijzigd totdat tijdens het stormweer van 14 november 1940 de slanke spits afbrak. Deze werd vervangen door een stomp dak met een groot ijzeren kruis op³⁹.

Sinds de Eerste Wereldoorlog werd er te Lanklaar al over gesproken om een nieuwe, grotere kerk te bouwen daar de kerk te klein was voor het alsmaar groeiende aantal inwoners van het dorp. Het duurde uiteindelijk toch nog tot 1957 vooraleer de eerste spade in de grond werd gestoken en de bouw van de huidige kerk van Lanklaar kon beginnen. Deze kerk werd niet gebouwd in de oude dorpskern, maar op een meer westelijk gelegen terrein, het *zavelboske* genoemd, wat alleszins centraler lag dan de plaats van het oude kerkdorp⁴⁰. Deze kerk werd ingewijd in 1959⁴¹.

Toen deze nieuwe kerk in gebruik werd genomen, verloederde de vorige kerk zienderogen. Deze kerk werd voor het laatst gebruikt in het najaar van 1959 en in 1961 werd gestart met de afbraak. Foto's uit die tijd laten duidelijk zien dat men drastisch te werk ging: glasramen werden vernield en grafzerken van het rond de kerk gelegen kerkhof kregen het hard te verduren. Men sprak zelfs van heiligschennis, grafschending en beeldenstormerij⁴² (fig. 11). In 1963 werden de resten van de kerk, het kerkterrein en het kerkhof volledig opgeruimd.

FIG. 11 Oude foto's met het puin van de afgebroken kerk.

³⁴ Aerts 2005, 59.

³⁵ Leenders 1980, 67; Aerts 2005, 60.

³⁶ Aerts 2005, 76.

³⁷ Aerts 2005, 77.

³⁸ Aerts 2005, 77-78.

³⁹ Dreesen 1978, 70; Leenders 1980, 75; Aerts 2005, 79.

⁴⁰ Aerts 2005, 89.

⁴¹ Dreesen 1997, 50.

⁴² Leenders 1980, 83-84; Dreesen 1997, 50.

3.2.3 De situering en het uitzicht van de kerken in de oude dorpskern.

Waar de laatste kerk in de dorpskern, afgebroken in 1963, stond is goed gekend. Ook het uitzicht van deze eerste kent men via mondelinge overlevering, oude foto's en tekeningen. Waar de oudere kerk daterend van voor 1854 nu juist lag en hoe ze er had uitgezien is altijd al een discussiepunt geweest. Toch heeft men aan de hand van oude kaarten en plannen enig idee van waar de kerk stond en hoe ze eruit zag.

3.2.3.1 Locatie van de kerk van voor 1854

Meermalen werd gezegd dat *“waar deze kerk precies stond ... men nooit (heeft) kunnen achterhalen”*⁴³. Mondelinge mededelingen zeggen dat de kerk op dezelfde plaats lag als de nieuwe gebouwd in 1854. Hoewel dit enige ruimte voor discussie open liet, kon men aan de hand van kaarten, daterend van voor de inwijding van de kerk in 1854, de plaats van deze voorloper toch bepalen. De kaart van graaf de Ferraris uit 1777⁴⁴ (fig. 12) toont zeer duidelijk dat de kerk op hetzelfde perceel langs de Dorpsstraat lag en dat het kerkhof zich rond de kerk bevond. De rode streep rond het kerkhof zou kunnen wijzen op een ovale kerkhofmuur. De kaart van Lespineux uit de tijd van het Franse bewind in 1803⁴⁵ toont ons wel een tekening van de kerk, maar de aangegeven plaats is niet duidelijk (fig. 13). Een belangrijke bron is de Atlas der buurtwegen⁴⁶ die in 1841 rechtsgeldig werd, 10 jaar voor de bouw van de jongere kerk. Op het overzichtsblad van de Atlas van Lanklaar staat de plaats van de kerk schematisch weergegeven op het perceel ten noorden van de Dorpsstraat en ten oosten van de Kerkhofstraat (fig. 14). Op het detailplan van deze Atlas is de ligging van de kerk preciezer aangeduid en krijgen we een idee van het grondplan van de kerk. De kerk is hier verder achteraan op het perceel gelegen dan op de kaart van graaf de Ferraris. Een uittreksel van een detailplan naar aanleiding van het herleggen van de Dorpsstraat uit 1843⁴⁷ toont ons eveneens op het zelfde perceel de omtrekken van deze kerk (fig. 15). Voor het schip van de kerk staat de te reconstrueren toren getekend en de nieuw aan te leggen Dorpsstraat. Een volgende kaart waar de kerk duidelijk op te herkennen is, is het gereduceerde kadaster uit 1848-1854⁴⁸. Op het overzichtsplan staat de kerk aangegeven als een bolletje maar in de rechterbovenhoek wordt een detailtekening gegeven (fig. 16). Ook hier staat de kerk duidelijk op hetzelfde perceel aangeduid en zelfs de vorm ervan is duidelijk te herkennen. Het laatste kadasterplan neemt alle vragen over de plaats van de kerk, afgebroken in 1854, weg. Dit kadaster op schaal toont de toestand en de plaats van de kerk in 1847 en geeft in de rechtermarge de toestand weer van hetzelfde perceel (153a en 154a) met de nieuwe kerk gebouwd in 1852. Als men deze twee over elkaar legt dan stellen we vast dat de recentste de oudere kerk deels overlapt (fig. 17). De kerk die voor 1854 werd afgebroken bevond zich wel degelijk op hetzelfde perceel in de oude dorpskern en zat zelfs onder de nieuwe kerk⁴⁹.

3.2.3.2 Uitzicht van de kerk van voor 1854⁵⁰

Oude tekeningen, teksten en kaarten kunnen ons meer inlichtingen geven over het grondplan, het opgaande werk en het uitzicht van de kerk. We beschikken over twee tekeningen uit de 18de eeuw die ons de kerk van Lanklaar tonen in opstand. Een eerste uit de Stockemer Limieten van 1709 toont ons het zijaanzicht van de *Lanclaer kerk*⁵¹ (fig. 18). De toren heeft een scherp dak en vertoont een ingang en per verdieping twee galmgaten. Het schip is bedekt met een zadeldak en drie ramen zorgen voor licht in het schip. Het koor is duidelijk te onderscheiden van het schip dat lager is en eveneens een zadeldak heeft. De kerk staat in het midden van een mooi te herkennen muur met een toegang in het westen. Graven zijn er niet op aangeduid. Een tweede tekening uit een kaart van de

⁴³ Dreesen 1977, 70; Aerts 2005, 61.

⁴⁴ kaartblad 187, Opoeteren.

⁴⁵ Geen referentie.

⁴⁶ <http://gis.limburg.be>

⁴⁷ privéarchief.

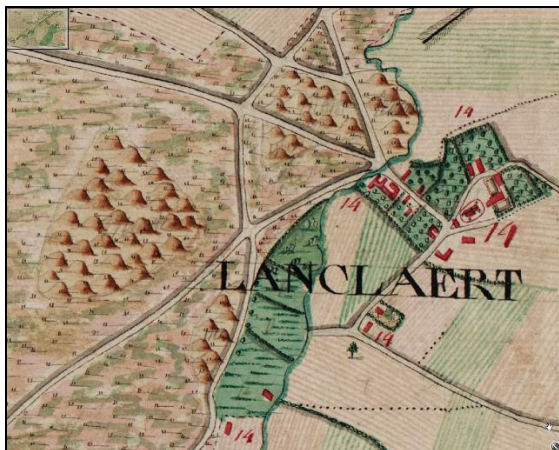
⁴⁸ <http://www.ngi.be>

⁴⁹ Aerts 2005, 63 en 77.

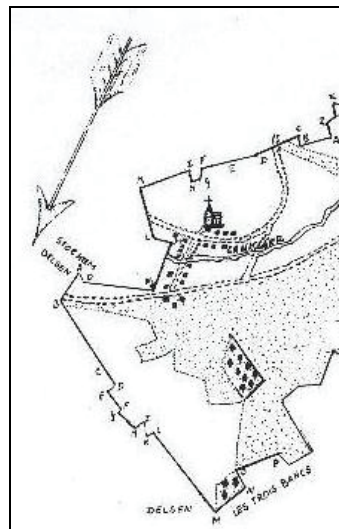
⁵⁰ Aerts 2005, 63-68.

⁵¹ Meijers 1980, 22; Aerts 2005, 65-66.

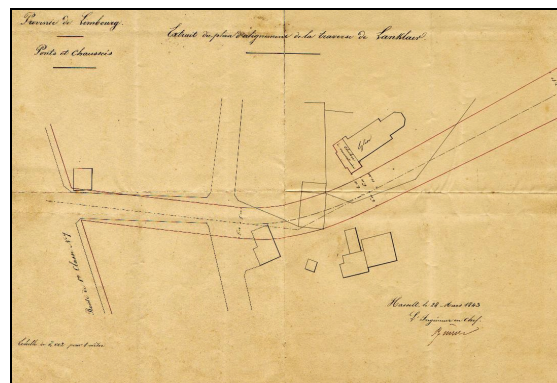
FIG. 12 De Sint-Pauluskerk op de kaart van graaf de Ferraris in 1777.

FIG. 13 De Sint-Pauluskerk op de kaart van Lespineux uit 1803.

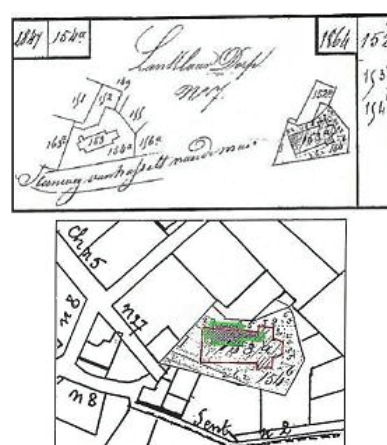
FIG. 14 De Sint-Pauluskerk in de Atlas der Buurtwegen uit 1841.

FIG. 15 De Sint-Pauluskerk op een detailplan van de heraanleg van de Dorpsstraat uit 1843.

FIG. 16 De Sint-Pauluskerk op het gereduceerd kadaster uit 1848-1854.

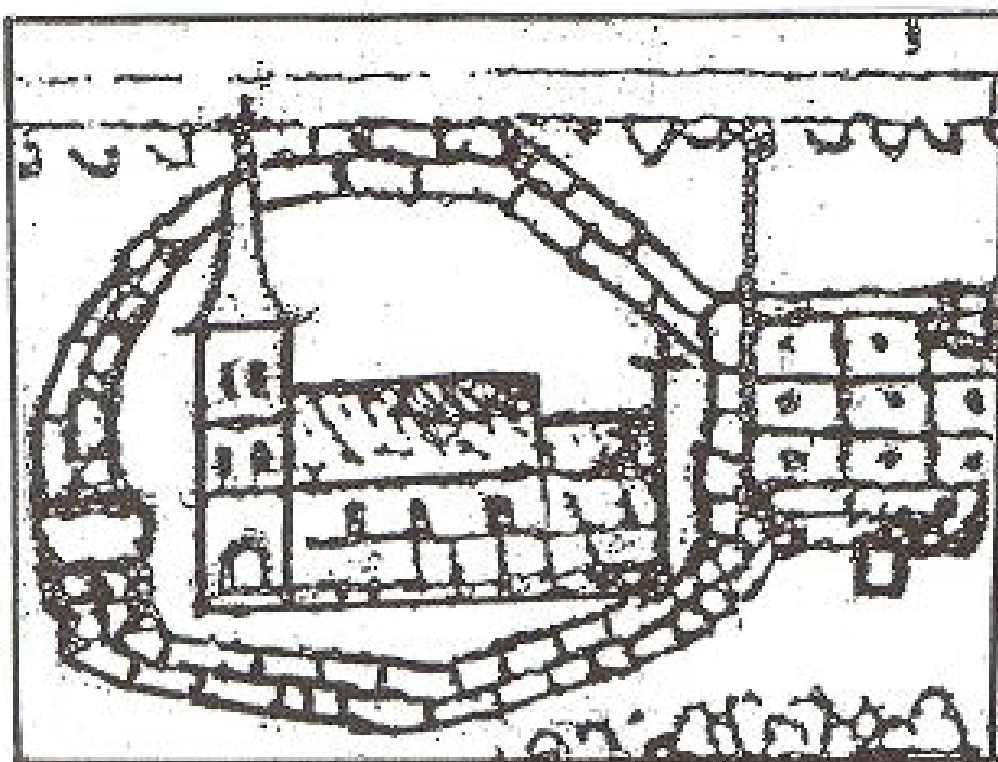

FIG. 17 De Sint-Pauluskerken op het kadaster uit 1852.

Prinsbisshoppelijke bezittingen in 1781 geeft een ander beeld dan vorige⁵² (fig. 19). Dit zijaanzicht stemt grotendeels overeen met de vorige tekening. De ingang in de toren is echter niet aangegeven en ook enkele galmgaten zijn verdwenen. De zijmuur van het schip heeft hier niet drie, maar vier ramen en er is geen te onderscheiden koorgedeelte. In plaats van een muur staan er bomen rond de kerk. Uit een visitatierapport uit 1726 weten we dat de toenmalige dorpskerk bestond uit een koor, een schip, een sacristie en een toren⁵³. De kaart van graaf de Ferraris leert ons weinig over de opstand van de kerk, maar toont duidelijk dat er een apsis is en een muur rond kerkhof, dat rond de kerk lag. Het uittreksel van een detailplan naar aanleiding van het herleggen van de Dorpsstraat uit 1843 toont ons een éénbeukige kerk met een koor en een vierhoekige apsis. In het westen toont de tekening de te restaureren toren, die even breed is als het schip van de kerk. De kaart van Lespineux toont ons een schematische voorstelling van de opstand van de kerk⁵⁴ (fig. 20). Er is duidelijk een spitse toren te onderscheiden en een schip met een paar ramen. Een apsis is op dit onduidelijke plan niet te onderscheiden. De kerkhofmuur ontbreekt op deze afbeelding. De Atlas der buurtwegen, meer bepaald de Atlas van Lanklaar, toont ons een toren, een schip, een duidelijk, diep koor en een rechthoekige apsis die vrij lang is. Ook hier ontbreekt de kerkhofmuur volledig.

Samenvattend kunnen we stellen aan de hand van deze bronnen dat de kerk van Lanklaar niet zomaar een kapel was, maar wel degelijk een kerk met toren, schip en apsis en een uitgewerkt koor, al dan niet omgeven met een ommuurd kerkhof.

FIG. 18 De Sint-Pauluskerk op een tekening uit de Stockemer Limieten uit 1709.

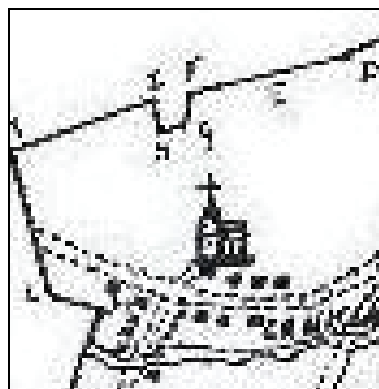
⁵² Stevens 2000, 1/20; Aerts 2005, 66.

⁵³ Grauwels 1983, 124; Aerts 2005, 64.

⁵⁴ Dreesen 1997, 19.

FIG. 19 De Sint-Pauluskerk op een kaart van de Prinsbischoffelijke bezittingen uit 1781.

FIG. 20 Detail van de kaart van Lespineux uit 1803 met de Sint-Pauluskerk.

3.2.3.3 Locatie van de kerk van na 1854

De locatie van de kerk na 1854 is zonder probleem te achterhalen. Vooreerst staat ze duidelijk aangeduid op een kadasterkaart uit 1864⁵⁵ (fig. 17) en op oude postkaarten (fig. 21 en 22). Maar ook de oude inwoners van Lanklaar kenden de kerk en het omliggende kerkhof: zij waren er gedurende heel wat jaren naar de eucharistievieringen geweest⁵⁶.

FIG. 21 Postkaart van de Sint-Pauluskerk uit 1925.

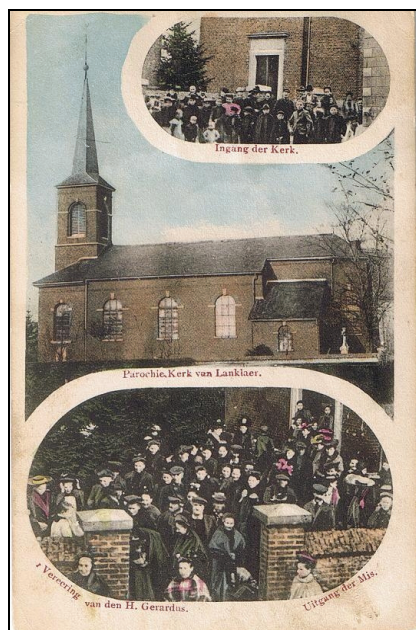
3.2.3.4 Uitzicht van de kerk van na 1854⁵⁷

De eerste plannen voor een nieuwe kerk werden getekend door architect L. Jaminé jr., maar uiteindelijk werd de opgave voor de bouw van de kerk doorgegeven aan architect Dumont. De Sint-Pauluskerk werd ingewijd in 1854 en bleef ongewijzigd in haar opbouw tot bij de afbraak in 1961. Alleen de slanke torenspits, die op 14 november 1940 bij stormweer afbrak, werd vervangen door een stomp dak en bekroond met een groot ijzeren kruis (fig. 23). Het grondplan van deze kerk is terug te vinden in de publicatie van Aerts, die zijn tekening baseert op het kadasterplan te Maaseik en op eigen schetsen van landmeter J. Swillens (fig. 24). Ten noorden van de toren bevond zich de trap naar de klokkentoren en het doksaal; ten zuiden bevond zich de doopkapel. Het schip was éénbeukig en achter de communiebank bevond zich het koor, geflankeerd door twee ruimtes: in het noorden de verwarmingsruimte en in het zuiden de sacristie.

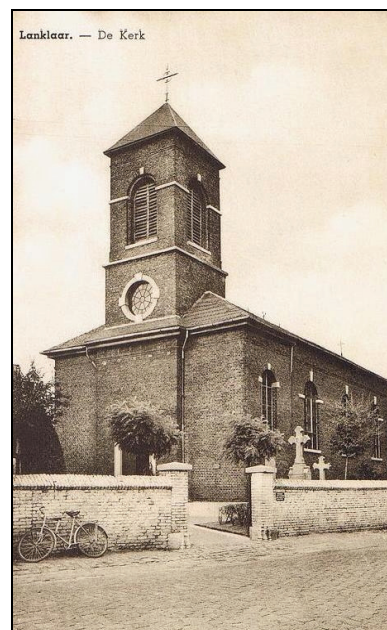
⁵⁵ Aerts 2005, 77.

⁵⁶ Mondelinge mededelingen op het terrein.

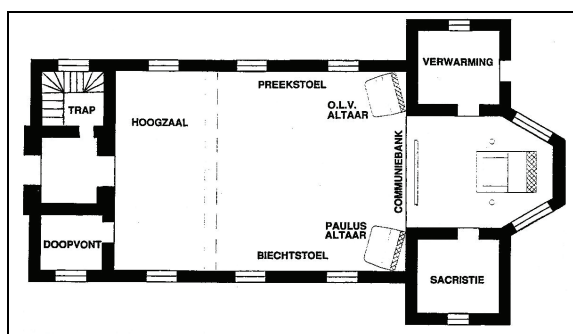
⁵⁷ Aerts 2005, 78-79.

FIG. 22 Postkaart van de Sint-Pauluskerk uit 1905.

FIG. 23 Postkaart van de Sint-Pauluskerk uit 1951.

FIG. 24 Schets van het grondplan van de Sint-Pauluskerk van landmeter J. Swillens.

FIG. 25 De huidige Sint-Pauluskerk.

3.2.3.5 De huidige kerk⁵⁸.

Door een aangroei van de parochianen werd de vorige kerk te klein⁵⁹. Er werd besloten een nieuwe kerk te bouwen buiten de vroegere dorpskom, aan de andere zijde van de rijksweg. Al in het begin van de 20ste eeuw werd er over gesproken, maar door de Eerste Wereldoorlog en de grote kosten die de bouw met zich zou meebrengen werden de bouwplannen iedere keer uitgesteld. Er kwam pas schot in de zaak toen E.H. Bierkens pastoor werd te Lanklaar. Hij nam direct de plannen terug op en zocht en vond de nodige financiering van tien miljoen Belgische franken. Op 15 augustus 1957 werd de eerste spade plechtig in de grond gestoken en uiteindelijk werd de nu nog gebruikte kerk ingewijd op 12 augustus 1959 (fig. 25).

⁵⁸ Aerts 2005, 87-90; Dreesen 1997.

⁵⁹ Aerts 2005, 85: de kerkfabriek schreef in een verslag in 1912 neer: "... de kerkelijke diensten niet gevoeglijk kunnen geschieden, dat een groot deel van de bevolking...buiten moet blijven, hetgeen oorzaak is van vele wanordelijkheden, dat de kinderen... op de trappen des altaars moeten zitten."

4.Resultaten van het archeologisch onderzoek

4.1 INLEIDING EN WERKWIJZE ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

Zoals al hoger vermeld was een vondstmelding aanleiding tot deze opgraving. Deze vondstmelding gebeurde vlak na het uitgraven van de kelder van het tweede appartementsgebouw aan de Dorpsstraat waardoor niet meer vanaf het huidige oppervlakeniveau kon opgegraven worden. Een groot deel van de funderingen waren al deels vernield en half weggehaald en enkele graven waren hierdoor grotendeels beschadigd en lagen zelfs aan de oppervlakte. Ook de opgravingstijd werd beperkt maar duurde uiteindelijk toch 18 dagen.

Door het slordige uitgraven konden de sporen en funderingsresten niet meteen op een verantwoorde wijze worden opgekuist en ingetekend en er werd een graafmachine bijgehaald die samen met het archeologisch team de werkput verder uitgroef en zuiver en terug werkbaar maakte (fig.26). Met een kleine ploeg werd het oppervlak en al de muurresten zorgvuldig opgekuist, gefotografeerd en steen per steen ingetekend en werden in een tweede fase de graven opgegraven en geregistreerd (fig. 27 en 28). Na een eerste werkvlak werd een tweede aangelegd zodat er geen eventueel dieper en niet direct herkenbare sporen zouden verloren gaan. Hiervoor werd voor de tweede maal een graafmachine ingehuurd (fig. 29). In dit tweede vlak kwamen geen nieuwe muurresten of gebouwensporen tevoorschijn maar konden er wel een paar nieuwe sterk verstoorde graven worden geregistreerd waaronder een centraal graf waarvan de wanden waren opgebouwd uit rivierkeien en silexbrokken. Al de sporen, structuren en vondsten werden ingetekend op schaal 1:20. De graven werden allemaal met schop en truweel uitgeprepareerd, in detail gefotografeerd en ingetekend eveneens op 1:20 en bemonsterd. In het tweede werkvlak werden de graven in een kuil op dezelfde wijze behandeld terwijl het graf met zijmuren in steen in vier vlakken werd opgegraven.⁶⁰

Daar de werkput al door de aannemer en bouwheer werd uitgegraven en zowel de kerk als het kerkhof werd opgeruimd in het verleden waren er geen opvullingslagen, bouwniveau's of vloeren bewaard in de aangelegde werkput. Van in het begin bij het uitgraven was het direct duidelijk dat er onder en binnen de afgebroken kerk zich muren en graven bevonden van een oudere kerk (fig. 30 en 31). Deze twee vondstcomplexen zullen dan ook verder in aparte hoofdstukken beschreven worden. Sporen van een eventuele houtbouw werden niet aangetroffen.

FIG. 26 *Het uitgraven en opkuisen van het eerste werkvlak.*

---

⁶⁰ Zie verder.

FIG. 27 Veldtekening van werkulak 1.

FIG. 28 Veldtekening met de ingetekende graven.

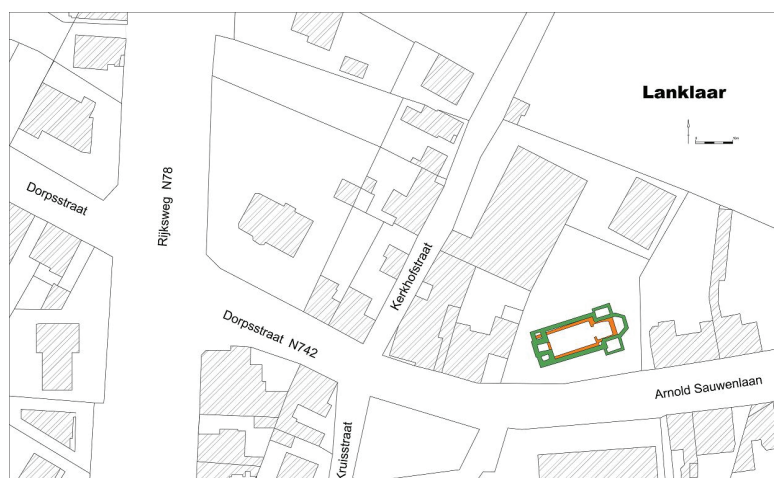

FIG. 29 Verdiepen van de werkput en het vrijleggen van het centrale graf.

FIG. 30 Luchtfoto van de aangetroffen sporen en muurresten.

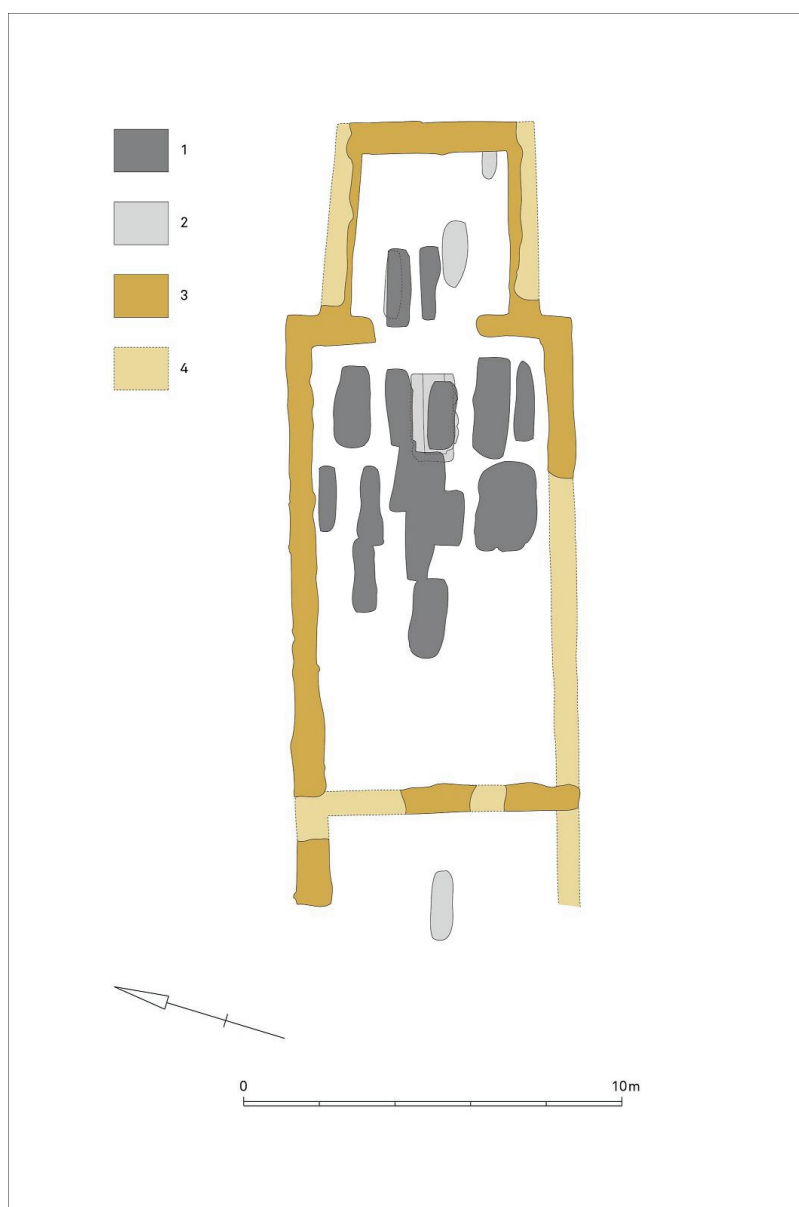

FIG. 31 Kadasterplan met de aangetroffen muurresten van de twee kerken.

4.2 SPOREN VAN EEN ROMAANSE KERK

4.2.1 De muren behorende tot het kerkgebouw

Binnenin de funderingen van de in 1963 afgebroken kerk, werden funderingen aangetroffen die qua opbouw volledig verschilden van die van de latere kerk (fig. 32). Deze funderingen waren op sommige plaatsen duidelijk zichtbaar, op andere waren ze deels overbouwd (fig. 33) en op enkele plaatsen waren ze helemaal niet bewaard. Het schip en het koor van deze oudere kerk konden direct onderscheiden worden en vormen zo een klassiek grondplan, bestaande uit een rechthoekig éénbeukig schip met een lengte buitenwerks van 13,50m en een breedte van 7,60m en een versmald en rechtgesloten koor, met een breedte buitenwerks van 5,40m aan de oostzijde en een breedte van 5,80m aan de zijde van het schip en een lengte van 5,20m tot aan de buitenzijde van het schip.

FIG. 32 De muurfunderingen van de Romaanse kerk met bijhorende graven: 1: graven van vlak 1; 2: dieper gelegen graven van vlak 2; 3: geregistreerde muurfunderingen; 4: gereconstrueerde muurfunderingen.

FIG. 33 Restanten van de Romaanse kerk doorsneden door de funderingen van de latere kerk.

Fig. 34 Fundering van de noordelijke schipmuur van de Romaanse kerk.

FIG. 35 Resten van de fundering van de zuidelijke schipmuur van de Romaanse kerk.

De funderingen van het schip hebben gemiddeld een breedte van 60 cm. Alleen in het westen kon worden vastgesteld dat de muur hier iets breder, uitliep en aldus een breedte bereikte van 80 cm. De noordelijke funderingsmuur (S 61) van het schip is minstens 60 cm hoog bewaard en is volledig opgebouwd uit verschillende formaten Maaskeien en enkele silexblokken⁶¹ (fig. 34). De eerste twee zichtbare rijen onderaan waren opvallend van eenzelfde grootte en in los verband in rijen op elkaar gestapeld in de funderingssleuf. Daarboven werden meerdere formaten door elkaar gebruikt, maar een zekere systematiek van het stapelen van de keien is zeer duidelijk. Deze bovenste lagen keien werden met een licht geel-grijswitte kalkmortel op elkaar geplaatst. Hoewel door de eerste uitgraving van de voorziene kelder voor de bouw van de appartementen de fundering van de zuidelijke muur van het schip grotendeels werd weggegraven kunnen we toch stellen dat deze op een identieke wijze was opgebouwd (S 36). Sommige fragmenten van de onderste stenenrijen van de fundering van deze muur konden nog worden ingetekend (fig. 35). De westelijke muur (S 44) van het schip is praktisch volledig onzichtbaar en soms zelfs volledig opgenomen in de muren en funderingen van de later gebouwde kerk. Hier en daar kon de westelijke afsluitmuur van het schip wel als fundering herkend worden (fig. 36). Meestal herkenbaar aan één laag rivierkeien in een funderingssleuf en op één plaats was deze zelfs tot op een hoogte van meer dan 50 cm bewaard onder de resten van de latere kerk (fig. 37). De opbouw van deze fundering toont dezelfde kenmerken als deze van de noordelijke en zuidelijke muur van het schip.

Het muurverloop tussen schip en koor is volledig als fundering bewaard (S 34). De verbinding in het noorden tussen het schip en het koor loopt zonder bouwnaad door in een hoek van 90° naar het zuiden om dan weer na één meter in een hoek van 87° naar het oosten terug af te buigen naar de aanzet van het koor (S 71) (fig. 38). De verbinding in het zuiden tussen schip en koor heeft eveneens geen bouwnaad, loopt eerst door in een hoek van 90° naar het noorden en buigt eveneens na één meter in een hoek van 89° af naar het oosten. De scheiding tussen koor en schip wordt zowel in het noorden als het zuiden benadrukt door het doorlopen van de funderingen (S 34 en S 35) over een afstand van een 80 cm richting de centrale as van de kerk zodat de scheiding tussen koor en schip benadrukt worden. De fundering van de muren van het koor zijn met meer zorg uitgewerkt dan deze van het schip en een witgele kalkmortel zorgde ervoor dat de keien stevig aan elkaar klitten (fig. 39). De zuidelijke fundering van het koor (S 72) werd op een zelfde wijze opgebouwd, maar in het oostelijk deel steekt één rij keien een 15 cm uit ten opzichte van de andere rijen. De bedoeling hiervan ontgaat ons. Door de twee kleinere hoeken bij de aanzet van het koor is het uiteinde van het koor smaller dan aan de zijde van het schip (S 70).

⁶¹ Bij de latere verdieping van het werkvlak kon worden vastgesteld dat de fundering nog eens 60 cm dieper liep.

FIG. 36 Resten van de fundering van de westelijke schipmuur van de Romaanse kerk.

FIG. 37 Hergebruik van de fundering van de Romaanse kerk onder de latere fundering.

FIG. 38 Fundering van de Romaanse kerk tussen schip en koor.

In het westen van deze kerk werden er nog andere identieke funderingsresten aangetroffen die behoren tot dit kerkgebouw (S 60). Tussen en onder de funderingen door van de latere kerk werd aan de westelijke noordzijde eenzelfde fundering aangetroffen die in vergelijking met de andere funderingen een 20tal cm breder is (fig. 40) en de kerk met minstens 2,60 meter verlengd naar het westen toe. In het zuiden was deze fundering niet bewaard maar een laag rivierkeien onder de fundering van de latere kerk laat ons vermoeden dat er aan deze zijde eveneens een fundering doorliep. De twee muurfunderingen liggen in het verlengde van de noordelijke en zuidelijke schipmuur en kunnen wijzen op het bestaan van een voorportaal, aansluitend bij het schip. De westelijke afsluitingsmuur van dit voorportaal kon nergens worden vastgesteld. De verbredingen en aldus verzwaring van de muurfunderingen tonen aan dat er aan de westzijde van de kerk een toren stond.

FIG. 39 Oostelijke fundering van het Romaanse koor.

FIG. 40 Restant van de fundering van het voorportaal van de Romaanse kerk.

4.2.2 De graven behorende de Romaanse kerk ⁶²

Bij het uitgraven van de kelder voor het appartementsgebouw werden er al enkele botten ingezameld door de aannemer. Slechts van één vergraven graf kon de exacte positie worden bepaald (S 83). Bij het afschaven van het eerste werkvlak kwamen binnen de muren van de kerk in totaal 16 graven tevoorschijn. Eén in het voorportaal in de centrale as van de kerk, twee in het koor en 13 in het oostelijke deel van het schip. De skeletten waren bijna allen onvolledig maar toch konden ze beschreven en ingetekend worden en kon hun oriëntatie bepaald worden⁶³. De skeletten in de graven in het koor liggen met hun hoofd in het oosten (graf 1 en 2; fig. 41), net als dat van één graf in het uiterste oosten van het schip (graf 4). Oost-west begravingen worden traditioneel voor priesters gebruikt, een gewoonte die echter vooral in de postmiddeleeuwen zeer sterk was⁶⁴. De rest is allemaal anders georiënteerd. Al de skeletten, voor zover het mogelijk was om dit te bepalen, lagen op hun rug en hadden de handen op hun bekken of onderbuik. Bij 11 graven waren er nog duidelijke sporen van de houten kist te zien, maar de aanwezigheid van spijkers en of in enkele gevallen (graf 1 en 3) het voorkomen van ijzeren hengsels toont aan dat al de lichamen in een houten kist waren bijgezet. In de vulling van sommige graven werden fragmenten van spijkers, pleisterwerk en vloertegelfragmenten aangetroffen. In één graf werd in de vulling een klein fragment van een bronzen voorwerp ingezameld en in een ander een rand van een aardewerken tuitpot of veldfles in Brunssum- Schinveld (graf 8) , periode II, uit het eerste kwart van de 13de eeuw (fig. 42)⁶⁵. Het randfragment lag op het midden van het bekken van het skelet. Slechts twee graven hebben vondsten die duidelijk samen met het lichaam in de kist terecht kwamen. In graf 12 lag een ongedefinieerd bronzen fragment van een voorwerp op het borstbeen, terwijl in graf 4 (één van de graven waarvan het hoofd in het oosten ligt) groen verkleurde fragmenten geweven stof kunnen wijzen op de restanten van een stola of kazuifel, gezien de positie van de vondst op het skelet (fig. 43). Zoals hoger vermeld werd er na het verwijderen van deze graven machinaal een tweede vlak aangelegd. Hierbij kwamen nog eens vier graven aan het licht die in het eerste vlak niet zichtbaar waren. Drie hiervan, die allen in het koor lagen, waren in een dergelijk slechte staat dat er slechts weinig skeletresten overbleven. Graf 27 lag deels onder de oostelijke muur van het koor (fig. 44). Er kon nog wel vastgesteld worden dat in graf 26 het hoofd in het westen, terwijl dit van graf 28 in het oosten lag.

FIG. 41 De skeletten in graf 1 en graf 2.

⁶² In deze alinea worden alleen de graven opgenomen die binnen de muren van dit kerkgebouw liggen, daar de latere kerk opgericht in 1854 geen graven meer binnen haar muren kon hebben door een decreet van Jozef II van 26 juni 1784 dat de traditionele begrafenisgebruiken radicaal veranderde. Het bijzetten van de doden in om het even welk religieus gebouw werd vanaf dat moment officieel verboden.

⁶³ De volledige grafformulieren zijn terug te vinden in bijlage. Vele graven werden doorsneden door andere en bleken in het verleden deels geruimd of vernield te zijn.

⁶⁴ Daniell 1997, 149.

⁶⁵ Determinatie door Koen de Groote.; Bruijn 1962-63, 397, afb. 42: 7, 11; De Groote 2008, 352-354.

FIG. 42 Rand van een aardewerken veldfles in Brunssum- Schinveld uit graf 8.

FIG. 43 Groen verkleurde textielfragmenten stof in graf 4.

FIG. 44 Restanten van graf 27 doorsneden door de fundering.

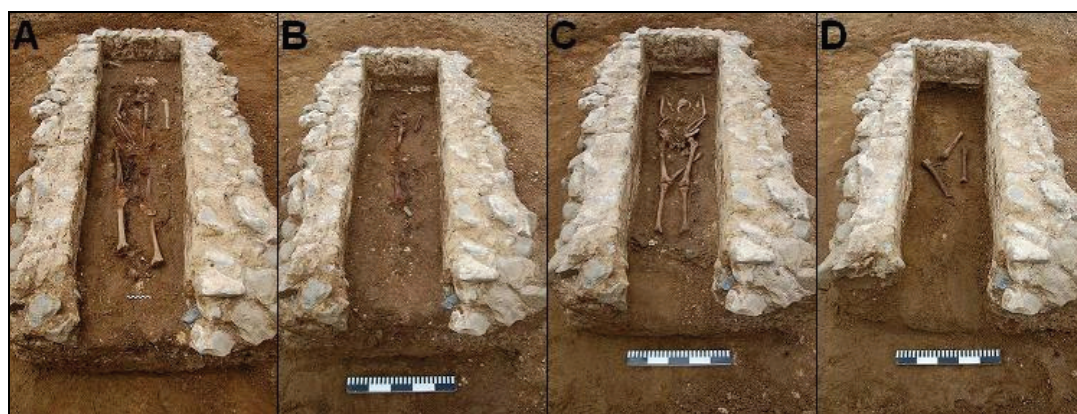
Een apart te vermelden graf (graf 25), gelegen in de as van de kerk, kwam in het oostelijke deel van het schip te voorschijn. Het gaat hier om een gemetst graf waarin minstens vier doden werden bijgezet. Het graf werd opgebouwd met een witgele mortel en rivierkeien en silexblokken (fig. 45). Het zo gevormde kamergraf was maar aan de drie zijde opgemetst maar waarschijnlijk werd de vierde zijde weggekapt bij het hergebruiken van de grafkamer. Een bodem in steen was er niet. De binnenzijde was bedekt met een gladgestreken laag van dezelfde soort mortel die bij de opbouw werd gebruikt (fig. 46).

FIG. 45 Het gemetste in de as van de Romaanse kerk gelegen graf 25.

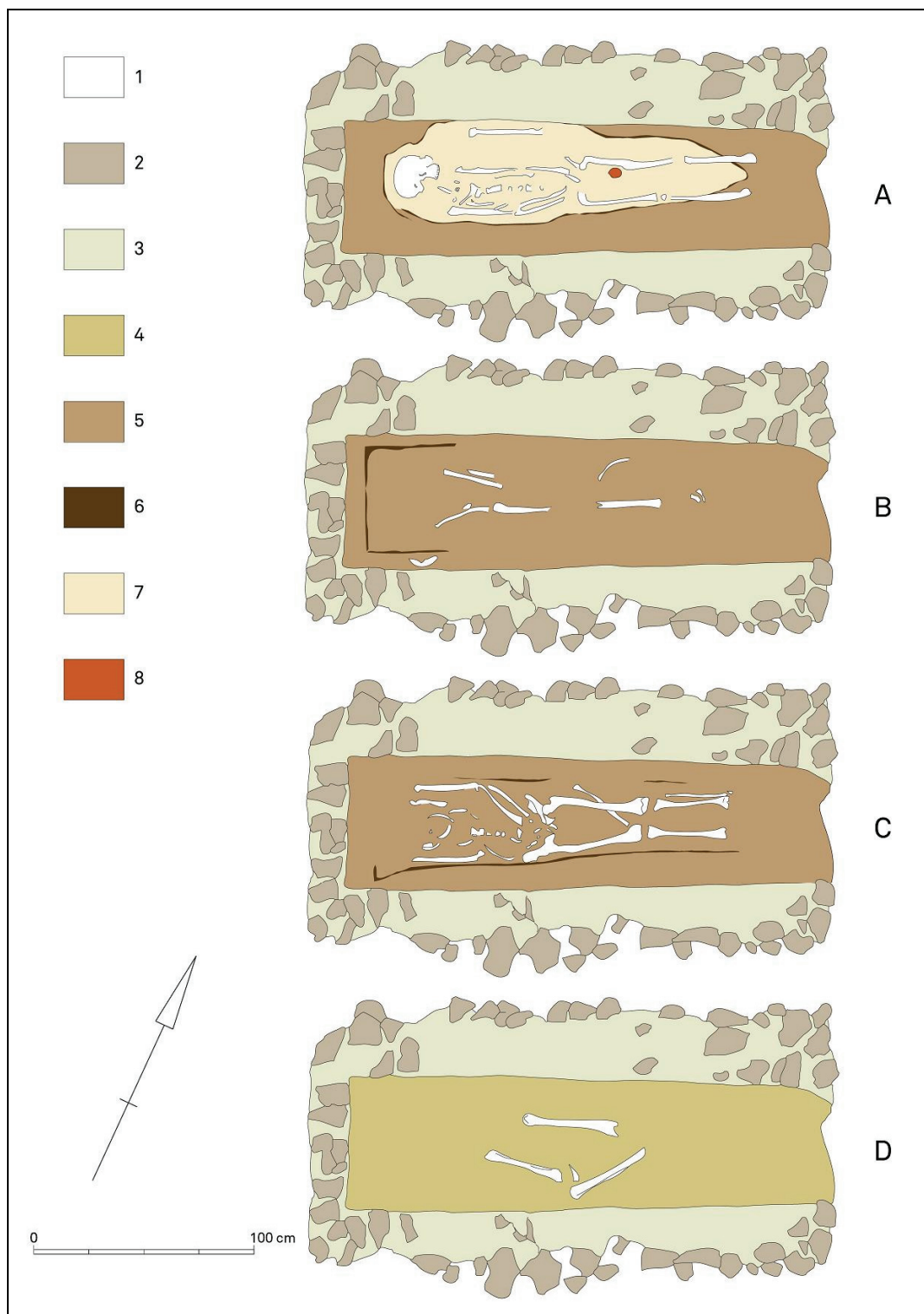
FIG. 46 Witte gladgestreken mortel aan de binnenzijde van het gemetste graf 25.

FIG. 47 De restanten van de vier opeenvolgende skeletten (A-D) in het centrale graf 25.

Bij het verwijderen van de vulling van het graf werden opeenvolgend vier verschillende bijzettingen onderscheiden waarvan de drie jongste allen met het hoofd naar het westen lagen⁶⁶. De bewaringstoestand van de vier bijzettingen varieerde. Het jongste skelet (fig. 47, A en 48, A) was het best bewaarde. Het lag op zijn rug met het hoofd naar links en met de handen op het bekken gevouwen. Rond deze eerste bijzetting tekende zich een donkerbruine lijn af die de restant kan zijn van

⁶⁶ Van de vierde en oudste bijzetting kon dit niet meer bepaald worden daar er slecht enkele botfragmenten bewaard bleven.

FIG. 48 Tekening van de vier opeenvolgende skeletten (A-D) in graf 25: 1 bot; 2 silex en keien; 3 mortel; 4 natuurlijke ondergrond; 5 grafopvulling; 6 aflijning houtresten; 7 verkleurde grafvulling; 8 ijzeren voorwerp.

de bodem van een houten kist waarin het lichaam werd begraven. Tussen de benen van het skelet werden twee fel verroeste gespen aangetroffen met restanten eraan gekoekt van een onbepaalde stof en wat leder (fig. 49). Net naast het skelet, buiten de kist in de opvulling werd een muntje aangetroffen (fig. 50). Het betreft een munt, een maille Bourgeoise, in biljoen van Philippe IV Le Bel (Frankrijk) – 1285-1314. Vz: gevoet kruis waarvan één been het omschrift snijdt:]PUS REX. Kz: Onder een lelie het opschrift in twee lijnen: NOV [VS] en het omschrift: BV [ ]NSIS⁶⁷.

De tweede bijzetting lag maar enkele centimeters onder het eerste en was hierdoor grotendeels onvolledig en opzij geschoven (fig. 47, B en 48, B). Een donkere bruine lijn aan het hoofdeinde van het skelet verraad dat de bijzetting in een kist gebeurde. Het derde skelet lag 10 centimeter onder het vorige en was tamelijk goed bewaard (fig. 47, C en 48, C). Alleen de schedel en de voeten ontbraken. Ook hier wees een donkerbruine lijn op de aanwezigheid van een kist. In de vulling van de kuil werden twee aardewerkfragmenten aangetroffen. Een klein fragment grof en hard gebakken Eifelkeramiek uit de volle middeleeuwen en een tweede bodemscherf van een kogelpot in Pingsdorf aardewerk uit het Rijnland daterend uit de 10de- eerste helft 11de eeuw (fig. 51)⁶⁸. Net zoals bij de vorige, jongere begraafing, waren er geen bijgaven of voorwerpen meegegeven in het graf. Van het oudste graf, dat slechts 7 cm onder het vorige lag bleef bijna niets over (fig. 47, D en 48, D). Alleen de grote botten waren overgebleven.

Een uitgebreide beschrijving van al de graven behorende tot deze fase van de kerk zullen later in een artikel worden opgenomen. Op het bot van het jongste en derde jongste van deze vier skeletten werd een ¹⁴C-datering verricht⁶⁹. De resultaten worden verder in het rapport meegedeeld.

FIG. 49 Detail van de vindplaats van de gespen in het graf en de twee gespen na restauratie.

⁶⁷ Ciani 1926, 235. Determinatie: F Debuyser (VIOE).

⁶⁸ Determinatie door Koen De Groote; De Groote 2009, 311-324.

⁶⁹ De dateringen gebeurden door De Heer M. Van Strydonck in het KIK te Brussel.

FIG. 50 Een maille Bourgeoise van Philippe IV Le Bel aangetroffen in de opvulling van graf 25.

FIG. 51 De twee scherven uit de opvulling van het tweede oudste graf in graf 25.

4.3. DE 19DE EEUWSE SINT-PAULUSKERK

Tijdens het eerste bezoek, de dag van de vondstmelding, werd direct duidelijk dat de afbraak van de kerk in 1961 en de opruiming van het kerkhof niet grondig gebeurde. Hierdoor bleef de bijna volledige fundering net onder het huidige oppervlakte zitten en werden buiten de muren van de kerk niet alle graven grondig opgeruimd. Het grondplan van de in 1854 gebouwde kerk kon dan ook geregistreerd en ingetekend worden.

Het ingetekende grondplan van de funderingen van de kerk komt zeer goed overeen met het al gekende grondplan dat door landmeter J. Swillens werd getekend⁷⁰. Toch leerde het grondig bekijken van gebruikte materialen, de opbouw en de bouwvoren van de funderingen ons nieuwe inzichten over de opbouw van deze kerk.

4.3.1 De muren behorende tot het 19de-eeuwse kerkgebouw

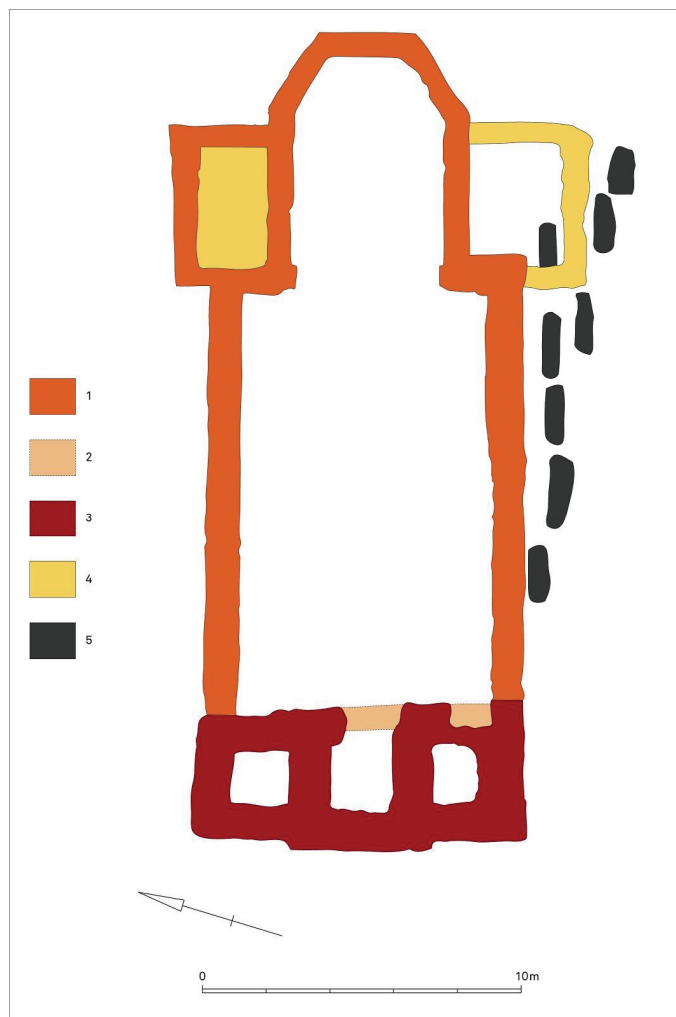
Vooraleer de funderingen worden beschreven kan er wel opgemerkt worden dat op verschillende plaatsen delen ervan vernield werden door de graafmachine en dat delen van de funderingen van de oudere kerk meermaals overbouwd en geïntegreerd werden in de funderingen van deze nieuwe kerk, die in totaal 25,40 m lang is en een schip en voorbouw heeft van 10 m breed. De maximale breedte met de beide ruimten inbegrepen, die aansluiten aan het koor, is de kerk 13,40 m breed (fig. 52).

De noordelijke en zuidelijke schipmuur (S 64 en S 48) werden op eenzelfde wijze gefundeerd. Eerst werd een ruwe iets bredere fundering (120-140 cm) vervaardigd in silexblokken, rivierkeien, mergelblokken en baksteen versterkt met een witte kalkmortel en bovenaan glad gestreken (fig. 53). Hierop werd een meer verzorgde fundering gemetst, die 100 cm breed is. Deze aanzet voor de opstaande muren bestond uit een kern van willekeurig gemetselde brokstukken baksteen, mergelblokken, silexblokken en enkele rivierkeien, versterkt door een witte tot lichtgrijze kalkmortel. Aan de buitenzijde werd deze fundering afgewerkt met regelmatig geplaatste mergelblokken en/of bakstenen. Opvallend is dat deze regelmaat aan de noordelijke muurfundering zowel aan de binnenzijde als aan de buitenzijde werd toegepast, terwijl dit alleen aan de buitenzijde gebeurde bij de zuidelijke funderingsmuur. De zuidelijke funderingsmuur vertoont in doorsnede een licht hellingsgraad naar de binnenzijde van het gebouw toe om zo deels op de oude funderingsmuur te kunnen rusten (fig. 54).

Het aansluitende koor (S 65) werd op eenzelfde wijze opgebouwd, maar veel fijner afgewerkt (fig. 55). Na een brede fundering (S 73 en S 75) werd er voor het begin van de verdere opbouw die slechts 80 cm breed is, alleen bakstenen gebruikt voor de volledige fundering (S 74). Het oostelijke deel van het koor

⁷⁰ Cf. hoger en fig. 29.

FIG. 52 De muurfunderingen van de 19de eeuwse kerk met bijhorende graven: 1: muurfunderingen van het schip en de noordelijke sacristie; 2: gereconstrueerde muurfunderingen; 3: muurfunderingen van de voorbouw; 4: latere verbouwingen; 5: graven.

FIG. 53 Deel van de fundering van de noordelijke schipmuur van de 19de eeuwse kerk.

FIG. 54 Licht naar binnen hellende fundering van de zuidelijke schipmuur van de 19de eeuwse kerk.

vertoont vier hoeken zodat er een soort apsis ontstaat. Voor de oostelijke muur, waar het altaar geplaatst werd, is de ruwe fundering duidelijk steviger en breder opgebouwd.

FIG. 55 Het koor van de 19de eeuwse kerk.

De funderingen (60 tot 80 cm breed) van de uitbouw of oude sacristie (S 65, S 66 en S 68) ten noorden van het koor vertoont eenzelfde opbouw als het koor. Buitenmuurs meet deze ruimte 510 op 380 cm. Tussen dit deel en de rest van de kerk is er nergens een bouwnaad vastgesteld. In de westelijke helft ervan werd in latere periode een kelder (S 29, S 30 en S 31) aangelegd waarvoor een deel van de fundering afgegraven werd (fig. 56). De recente vulling van deze kelder werd verwijderd. Zo kon er worden vastgesteld dat de wanden en de bodem met een gladde cementlaag besmeerd werden en tussen de kelder en het niet uitgegraven gedeelte een muurtje, vervaardigd uit één rij bakstenen, werd geplaatst (S 28 en S 32). Een bakstenen trap, waarvan nog drie treden bewaard zijn, gaf toegang tot de kelder (S 27). De negatieve sporen van de rest van de treden zijn duidelijk te zien in de met cement besmeerde wand (fig. 57). De zwarte aslaag, de kleine fragmentjes kolen, die na het uithalen van de opvulling de cementlaag bedekte, net als een sterk verroeste kolenschep en kolenkit, wijzen op een gebruik als kolenkelder⁷¹. In deze kelder werden eveneens nog twee ijzeren muurankers aangetroffen. De zuidelijke sacristie (S 37, S 38 en S 39) meet buitenmuurs 540 op 450 cm en is iets groter dan de noordelijke. De fundering is wel opgebouwd uit dezelfde materialen (rolkeien, mergelblokken, baksteenfragmenten,...) maar is veel minder diep, slordiger en minder stevig opgebouwd en daarenboven gebruikte men hier een witte zanderige kalkmortel (fig. 58). Ook de deels bewaarde bakstenen aanzet van de bovenbouw is niet zo verzorgd als bij de andere muren. Tussen de zuidelijke muur van het koor en de twee aansluitingen van deze sacristie is een duidelijke bouwnaad te zien (fig. 59) en loopt de fundering over de onderste bredere fundering van de zuidelijke schip- en koormuur. Tevens doorsnijdt ze op twee plaatsen grafkuilen waardoor we kunnen stellen dat dit een latere aanbouw betreft.

FIG. 56 De later aangelegde kolenkelder in de noordelijke sacristie van de 19de eeuwse kerk.

⁷¹ Mondelinge mededeling Frans Medaer: "In 1923 ging de eerste mijn te Eisden open en schakelden talrijke gebouwen in de streek over op verwarming met steenkool. De kerk werd verwarmd met kolen en ikzelf heb nog als jonge knaap kolen in de kolenkelder gehaald." Op het plan van landmeter J. Swillens staat deze ruimte ook aangeduid als verwarming. Cf. fig. 29.

FIG. 57 De vondsten in de kolenkelder in de noordelijke sacristie van de 19de eeuwse kerk.

FIG. 58 De fundering van de zuidelijke sacristie van de 19de eeuwse kerk.

FIG. 59 De bouwnaad tussen de fundering van het schip en de zuidelijke sacristie.

Helemaal in het westen bevinden zich de zware funderingen van de voorbouw met in het midden de fundering van de toren en de toegangstrap tot de kerk (S 54, S 55 en S 56). De toren wordt geflankeerd door twee ruimten: in het noorden de torentrap (S 57, S 58 en S 59) en in het zuiden de doopkapel (S 51, S 52 en S 53)⁷². De drie ruimten samen meten buitenmuurs 10,50 op 4 meter (fig. 60). Tussen de noordelijke en zuidelijke aanzet van het schip en deze voorbouw is er duidelijk een bouwnaad te bespeuren (fig. 61). Het oostelijke deel van de fundering van de toren werd bij de recente uitgravingen weggegraven waardoor er kon worden vastgesteld dat de funderingen van de oudere kerk aan deze zijde volledig herbruikt werden in de opbouw van de recentere kerk (cf. fig. 37). De funderingen van de

⁷² Mondelinge mededeling Frans Medaer en Mark Dreesen en het plan van landmeter J. Swillens Cf. fig. 29.

voorbouw zijn 1,20 tot 1,40 meter breed en zijn veel zwaarder dan de andere, hoger beschreven funderingen en zijn vooral opgebouwd met regelmatig gelegde bakstenen en een fijne witte kalkmortel. Hier en daar werden fragmenten van rolkeien en mergelblokken ingewerkt. In de as van de kerk aan de oostzijde werd de fundering 40cm breder uitgewerkt zodat men een stevige fundering voor de toegangstrap had (S 55).

FIG. 60 Luchtfoto van de fundering van de voorbouw en van de toren van de 19de eeuwse kerk.

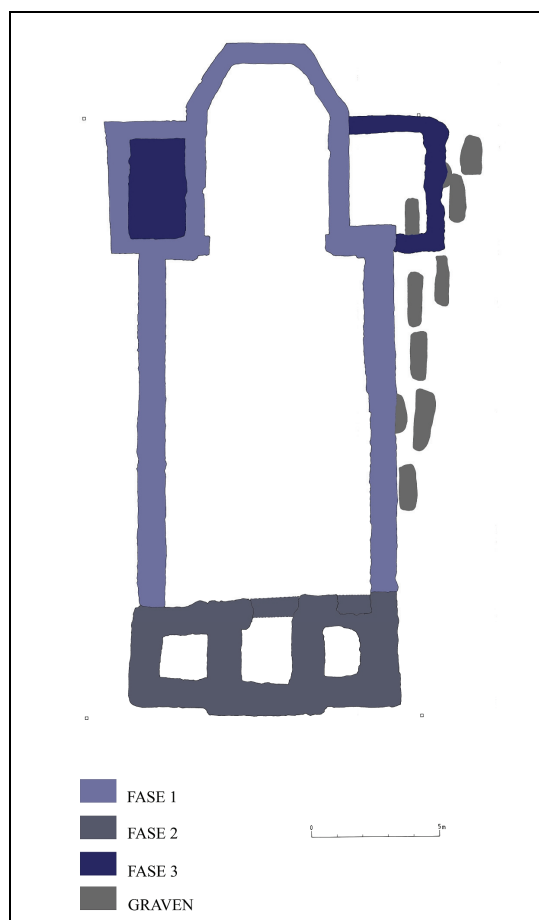

FIG. 61 Bouwnaad tussen schip en voorbouw van de 19de eeuwse kerk.

4.3.2 Drie bouwfasen

In het verleden heeft men steeds gedacht dat de kerk in 1854 in één keer en zonder bijkomende verbouwingen werd opgericht. De registratie en opgraving hebben echter aan het licht gebracht dat de voorbouw met de toren, de ruimte met de trap naar de toren en de doopkapel niet gelijktijdig met het schip en het koor werden opgetrokken. De duidelijke bouwnaden wijzen op een tijdsverschil tussen beide. Ook de zuidelijke sacristie kent, wat de funderingen betreft, een opvallend verschillende opbouw ten opzichte van het schip, het koor en de noordelijke sacristie. Ook hier wijzen de duidelijke bouwnaden in de fundering op een niet gelijktijdige opbouw. Er werden zelfs enkele graven van het kerkhof rond de kerk door deze fundering vernield en doorsneden (fig. 62).

In welke volgorde de opbouw van de verschillende delen van de kerk juist gebeurde is moeilijk te achterhalen. Het enige wat we met zekerheid kunnen stellen is dat de zuidelijke sacristie werd opgebouwd nadat de noordelijke sacristie werd omgebouwd tot opslagplaats van kolen en beide dus als een laatste bouwphase kunnen beschouwd worden. Fasen kunnen dus onderscheiden worden weergegeven.

FIG. 62 Drie bouwfasen in de 19de eeuwse kerk.

4.3.3 De graven behorende tot het 19de-eeuwse kerkgebouw

Ten zuiden van de resten van deze kerk werden een achttal graven aangetroffen, hoewel men van oordeel was dat het kerkhof rond de kerk volledig was opgeruimd en de botresten herbegraven waren op het nieuwe kerkhof⁷³. De aanwezige graven waren ook hier niet allemaal volledig – de graafmachine van de aannemer had ook hier al enkele graven aangesneden en deels vernield – maar ze konden toch allen beschreven en ingetekend worden. Graf 21 was zodanig vernield dat alleen de kuil en de twee onderbenen bewaard bleven. Graf 24 is slechts deels bewaard, daar bij het uitgraven van de fundering voor het bouwen van de zuidelijke sacristie het bovenlichaam vernield werd. Al de graven lagen parallel met de zuidelijke muur van de kerk en de lichamen lagen met het hoofd in het westen, kijkend naar het oosten. De skeletten lagen allen op hun rug met de armen gevouwen op het bekken, uitgezonderd het skelet in graf 24 dat met de armen naast het lichaam lag. Hier en daar waren nog sporen van de kist te herkennen (graf 20) maar een duidelijke aflijning was er niet. In drie graven werden ijzeren hengsels aangetroffen (graven 18 (fig. 63), 19 en 20) waaraan sporen van hout zijn vastgeroest en in één (graf 18) een sierdop. In twee graven had de overledene restanten van een Paternoster in de hand (graf 18 (fig. 64) en 23) en in twee andere graven (graf 20 en 22) werden er op het bovenlichaam restanten aangetroffen van een gekruisigde Christusfiguur die na het rotten van de kist blijkbaar op het lichaam gevallen waren.

⁷³ Mondelinge mededeling Frans Medaer en Mark Dreesen.

FIG. 63 *IJzeren hengsels van de kist in graf 18*

FIG. 64 *Patenoster in graf 23.*

Eén graf, namelijk graf 20 (fig. 65), viel op door zijn rijkdom aan vondsten en door de beste bewaring van het skelet wat wel eens zou kunnen wijzen op een sterke en duurzame houtsoort die gebruikt werd voor de kist. Vier hengsels in ijzer of gietijzer⁷⁴ van de kist waren bewaard. Deze hengsels waren zorgvuldig uitgewerkt en versierd met centraal de afbeelding van een doodshoofd (fig. 66). Op de borst van de overledene lag een bijna volledig Christusbeeld (fig. 67) in zamac⁷⁵. Op en onder het bovenlichaam werden fragmenten van een zwartbruine gewezen stof, waarschijnlijk delen van een vest, aangetroffen waarin nog een paar knopen vastzaten in het knoopsgat, terwijl enkele andere knopen verspreid lagen (fig. 68). We kunnen twee soorten knopen onderscheiden: drukknopen met het omschrift * Mon Jean KROCKAERT waarvan er 9 werden teruggevonden en drie knopen overtrokken met een gewezen stof. Twee andere knopen, die ter hoogte van de buik werden gevonden vallen op door hun grootte en afwerking. Ze waren vervaardigd uit been en in het midden en aan de rand versierd met brons of een bronslegering (fig. 69). Verder vermelden we nog een sluitingshaakje en een koperen *revette*. Op dezelfde plaats als de drukknopen werd ook een ijzeren gesp gevonden waarrond nog stof gewikkeld zat (fig. 70). Ter hoogte van de linkeronderarm werd een goed bewaarde munt opgegraven die ons een datering geeft van het graf (fig. 71). Het betreft een munt van 10 centiemen uit 1863 in koper en nikkel uit de periode van Koning Leopold I – 1831-1865. Vz: Belgische leeuw tegen een geruite achtergrond met als omschrift *L'UNION FAIT LA FORCE* 1863. Kz: 10 centiemen in het midden 10* met als omschrift *LEOPOLD ROI DES BELGES⁷⁶. De talrijke vondsten uit dit graf wijzen in de richting van een gegoed burger. Een goudkleurige ring, met een rode siersteen erin (fig. 72), aan de linkerhand en de gebitsprothese dat in zijn mond stak, bevestigen dit alleen maar (fig. 73). Twee fragmentair bewaarde schoenzolen vervulden het lijstje van vondsten uit dit graf, dat zeer opmerkelijk was.

⁷⁴ Mededeling Frans De Buyser (VIOE).

⁷⁵ Zamac is een legering van zink en aluminium, met kleine hoeveelheden magnesium en koper.

⁷⁶ Morin 2000, 128. Determinatie F. Debuyser (VIOE).

FIG. 65 *Kijk op graf 20.*

FIG. 66 *Graf 20: gerestaureerd hengsel met doodshoofd op.*

FIG. 67 *Graf 20: Christusbeeld.*

FIG. 68 Graf 20: drukknopen, knopen, sluitingshaakje en revette.

FIG. 69 Graf 20: benen knopen.

FIG. 70 Graf 20: gesp, knopen en textiel.

FIG. 71 Graf 20: munt van 10 centiemmen van Koning Leopold I.

FIG. 72 Graf 20: goudkleurige ring met rode edelsteen.

FIG. 73 Graf 20: gebitprothese.

4.3.4. Overige sporen en vondsten

Om het plaatje compleet te maken zijn we genoodzaakt twee andere sporen en enkele vondsten op te sommen die naast de funderingen, muurresten, graven en her en der verspreid kleine fragmenten wit pleisterwerk werden geregistreerd.

De funderingssleuven, aangelegd om de noordelijke muur van het schip en het koor van de kerk uit 1854 te construeren, bevatten naast puin (fragmenten van pleister, mortel, keien, silexfragmenten) enkele fragmenten van molures in wit stucwerk (S 62) en een rood geglazuurde scherf (S 69) van een teil (fig. 74 en fig. 75). In de opvulling van graf 6 werd een scherf in Maaslands oranje baksel aangetroffen daterend van de 13de-14de eeuw⁷⁷.

FIG. 74 Enkele fragmenten van molures in wit stucwerk uit S 62.

FIG. 75 Randfragment van een teil in roodgeglazuurd aardewerk uit S 69.

⁷⁷ Determinatie Koen de Groote; De Groote 2009.

5. De studie van de skeletresten⁷⁸

Het skeletmateriaal afkomstig van de kerk van Lanklaar was niet in optimale bewaringstoestand, zowel kwalitatief als kwantitatief beschouwd. Iets meer dan de helft (181/330, 55%) van de skeletzones was nog aanwezig, alle beenderen in relatief verweerde toestand met veel beschadiging post mortem.

In totaal zijn 33 individuen onderscheiden (tabel 1), waarvan twee juvenielen tussen 15-20 jaar, vijf jong volwassenen tussen 20-30 jaar, zes tussen 30-40 jaar en zeven ouderen van meer dan 40 jaar. Daarnaast zijn er nog de resten van dertien andere volwassen gezien. Bij de 31 volwassenen zijn er in totaal zestien mannen op negen vrouwen en acht van onbepaald geslacht. Opvallend is dat de groep kinderen (0-15 jaar) ontbreken, dat er tweemaal zoveel mannen als vrouwen zijn in de categorie dertigers, en dat de vrouwen zich vertegenwoordigen in de jong volwassen leeftijd (vermoedelijk te maken met kraambedsterfte), maar evengoed in de oudste groep van 60 plussers (ook vandaag leven vrouwen gemiddeld langer dan mannen).

De gemiddelde lichaamslengte berekend op de dijbeenlengte ligt op 1,74 m bij de mannen en op 1,61 m bij de vrouwen.

Er zijn verschillende soorten ziekten en aandoeningen opgemerkt, die in detail zullen worden besproken in een uitgebreid artikel in het tijdschrift *Relicta*. Het betreft vooral gewrichtsaandoeningen, zoals artroses van de grote gewrichten en de wervelkolom, gelinkt aan arbeid en ouderdom; botten met osteoporose bij alle oudere dames; beenvliesontstekingen of periostitis bij de mannen en enkele rib- en schouderfracturen.

De mondhygiëne was niet bijster goed, zoals bij de mannelijke gebitten met veel tandsteen en de daarbij gepaard gaande terugtrekking van het kaaksbot met alle gevolgen van dien. Opvallend was de gebitprothese (fig. 76), vervaardigd uit een soort hars (in die tijd een kostbaar materiaal) bij een oudere man (graf 20). Hij was tevens de grootste man, zijn lengte van 1,78 m is ook een weerspiegeling van welvaart.

Beide oudste personen, zowel de oude vrouw (graf 18) als oude man (graf 23) lagen begraven met een Paternoster tussen de gevouwen handen. Een paar andere graven bezaten metalen kruisbeelden.

FIG. 76 Gebitprothese in onderkaak van het skelet uit graf 20.

⁷⁸ Onderzocht door Marit Vandenbruaene en Sara Watzeels (VIOE).

Basic skeletal data	F	?	np	M		Total	%
SUBADULT <20							
<i>Foetus</i>	0	0	0	0		0	0
<i>Neonatus</i>	0	0	0	0		0	0
<i>Infans I</i>	0	0	0	0		0	0
<i>Infans II</i>	0	0	0	0		0	0
<i>Juvenis</i>	1	0	1	0		2	100
Other	0	0	0	0		0	0
Total subadults	1	0	1	0		2	100
%	50	0	50	0		100	
ADULT >20							
<i>Adultus interval 2</i>	3	0	0	2		5	16
<i>Adultus interval 3</i>	0	0	0	6		6	19
<i>Maturus interval 4</i>	1	0	0	3		4	13
<i>Maturus interval 5</i>	0	0	0	2		2	6
<i>Senilis interval 6</i>	1	0	0	0		1	3
Other 20+	2	0	6	1		9	29
24-40	0	0	0	1		1	
40+	0	0	1	1		2	6
50+	1	0	0	0		1	
Total adults	8	0	7	16		31	94
%	26	0	23	52		100	
TOTAL	9	0	8	16		33	
%	27	0	24	48		100	
Basic skeletal data	F			M			
Age < 20 years	1			0			
Age > 20 years	8			16			
Stature (cm)	174,4			160,6			

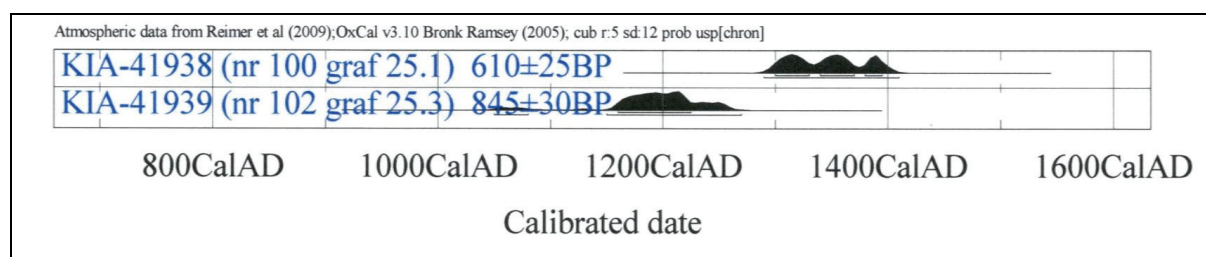
TABEL 1 Basis skeletgegevens Sint-Pauluskerk te Lanklaar .

6. ¹⁴C-dateringen

Wegens het dateringsprobleem van de eerste stenen vermoedelijke Romaanse kerk en het centrale graf werden er tijdens de opgraving enkele monsters van de oudste muurfunderingen genomen met het oog op een latere ¹⁴C-datering. Ook de botten van de oudste skeletten konden later gebruikt worden voor datering. Na het nodige geld gevonden te hebben werd er een keuze gemaakt van één mortelmonster met houtskool van het centrale graf om zo eventueel een zicht te krijgen op de ouderdom van het gemetselde graf en tegelijkertijd een idee te krijgen van de ouderdom van de Romaanse kerk. Deze eerste meting leverde echter geen resultaat op daar het genomen houtskoolmonster te oud bleek te zijn⁷⁹.

Twee jaar later werden twee monsters van bot van het centrale graf voor een ¹⁴C-datering uitgezocht⁸⁰. Het eerste monster werd genomen van het skelet dat bovenaan als laatste bijzetting in het centrale werd aangetroffen (Graf 25-1) en resulteerde in de volgende datering (fig. 77): 610 ± 25BP (KIA-41938). Na kalibratie⁸¹ geeft dit een range met 68,2% zekerheid van 1300 tot 1330 AD (28,3%), 1340 tot 1370 AD (27,7%) en 1380-1395 AD (12,2%) of met 95,4% zekerheid: 1290 tot 1410 AD. Globaal is deze bijzetting te dateren in de 14de eeuw.

Het tweede monster kwam van het tweede oudste graf (Graf 25-3) en resulteerde in de volgende datering: 845 ± 30BP (KIA-41939). Na kalibratie⁸² geeft dit een range van 1160 tot 1225 AD (68,2% zekerheid) of met 95,4% zekerheid: 1050 tot 1080 AD (3,2%) en 1150 tot 1270 AD (92,2%) zekerheid. Globaal is dit monster te dateren in de 2de helft van de twaalfde en de 1ste helft van de dertiende eeuw.

FIG. 77 Resultaten radiokoolstofdateringen op bot uit graf 25.

⁷⁹ Uitgevoerd door Mark Van Strydonck: KIA-38480 (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium).

⁸⁰ Uitgevoerd door Mark Van Strydonck (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium).

⁸¹ Met OxCal v3.10: Bronk Ramsey 1995 & 2001.

⁸² Met OxCal v3.10: Bronk Ramsey 1995 & 2001.

7. Besluit

Hoewel de aanleiding tot dit onderzoek op het eerste zicht een kleine vondstmelding leek te zijn van enkele verloren, niet opgeruimde graven, bleek al gauw dat de opmerkelijke aanwezigheid van de resten van kerkfunderingen en van de restanten van enkele graven toch veel informatie zou opleveren om de geschiedenis van deze kleine Limburgse parochiekerk aan te vullen. Door een historische studie van plaatselijke geïnteresseerden werd er tijdens het cartografische en historische bronnenonderzoek al veel informatie verzameld.

De vraag naar de situering en het bestaan van de alom gezochte oudere kerk(en) werd door dit onderzoek eens en voor altijd opgelost. De funderingen van de voorganger werden gewoon bij de bouw van de kerk in 1854 deels overbouwd en herbruikt in de funderingen. Bleef natuurlijk de vraag hoeveel voorgangers er geweest waren en hoe de oudere kerken eruitzagen.

Tijdens het archeologisch onderzoek werden, na het aanleggen van het tweede werkvlak, nergens sporen aangetroffen van een oudere, eventueel houten of stenen voorloper van de Romaanse kerk, zoals we op veel plaatsen in Limburg en daarbuiten sporadisch aantreffen. Voorbeelden van sporen van houten voorlopers kennen we o. a. met betrekking tot de Sint-Mauritsiuskerk in Bilzen⁸³, de Sint-Petruskerk in Wintershoven⁸⁴, de Sint-Martinuskerk in Genk⁸⁵, De Sint-Quintinskathedraal te Hasselt⁸⁶, de Maagd Mariakerk in Bergyck (Nederland)⁸⁷, de Sint-Pieterskerk in Neder-Over-Heembeek⁸⁸, de Sint-Annakapel te Grobbendonk-Ouwen⁸⁹ en de Sint-Lambertuskapel in Heverlee⁹⁰. Maar zelfs bij de kerken die aan een volledig archeologisch onderzoek werden onderworpen is het aantreffen van houtbouwsporen niet evident en is het soms onmogelijk een grondplan te herkennen⁹¹. Slechts één spoor wijst op een eventuele voorloper van deze eerste stenen kerk te Lanklaar. Graf 27 werd door de fundering van de oostelijke koormuur doorsneden en wijst op een aanwezigheid van begraving voor deze stenen kerk werd gebouwd.

Het aantreffen van funderingen van de voorloper van de in 1854 gebouwde kerk was zoals eerder al gezegd een echte verrassing. Niet alleen de juiste plaats van deze kerk kon zo achterhaald worden, maar ook het plattegrond en min of meer het uitzicht van de kerk. Historisch was men op de hoogte van het bestaan van een kerk vanaf 1314 en op talrijke plannen en afbeeldingen had men wel een idee van het uitzicht van de kerk.

Om een exacte datering van de eerste stenen kerk te Lanklaar te kunnen geven, kunnen we terugvallen op meerdere aanwijzingen.

Ten eerste weten we nu door deze opgraving dat deze kerk een klassiek grondplan vertoonde, namelijk een éénbeukig schip van 13,50 m op 7,60 m met een versmald rechtgesloten koor met lengte van 5,20 m en een breedte van 5,40 m aan de oostzijde en 5,80 m aan de westzijde. Hoewel een klein fragment van fundering werd aangetroffen van het voorportaal en de bijhorende toren aan de westzijde, kunnen we verder niets concluderen over het uitzicht van beiden en weten we niet of ze gelijktijdig met de rest van de kerk werden opgetrokken. Het grondplan van deze kerk, met éénbeukig schip en rechthoekig gesloten koor, is vrij traditioneel en werd op talrijke plaatsen aangetroffen (fig. 78) en konden ook gedateerd worden zoals onder andere: de Sint-Gertrudiskerk te Landen rond 800⁹², de Sint-Verona kapel te Leefdaal uit de 9de -10de eeuw⁹³, die er op het einde van de 10de, begin 11de eeuw een westelijke toren bij kreeg, de Sint-Pieterskerk in Neder-Over-Heembeek, die er eveneens een toren bij kreeg in de 11de-12de eeuw⁹⁴, de Heilige-Geest kapel te Korbeek-Lo daterend uit de 12de eeuw⁹⁵, de Maagd Mariakerk in Bergyck (Nederland) van het einde van de 11de of de 12de eeuw, die er een toren

---

⁸³ Wouters e.a. 1994.

⁸⁴ Lux 1969, 165.

⁸⁵ Mertens, 1957, 14-20; Kubach e.a. 1976, 312-313;

⁸⁶ Van Impe e.a. 1997, 24-27.

⁸⁷ Kubach e.a. 1976, 561.

⁸⁸ Mertens 1959b, 305-306; Mertens 1975, 231-239, Kubach e.a. 1976, 819

⁸⁹ Mertens 1961, 16-18; Mertens 1976, 23-25 ; Kubach e.a. 1976, 335.

⁹⁰ Mertens 1969; Kubach e.a. 1976, 387-388.

⁹¹ Wouters e.a. 1994, 170-172.

⁹² Mertens 1959a, 136-137; Kubach e.a. 1976, 648-649.

⁹³ Mertens 1954, 143-175; Kubach e.a. 1976, 654-655.

⁹⁴ Mertens 1959b, 305-306; Mertens 1975, 231-239; Kubach e.a. 1976, 819.

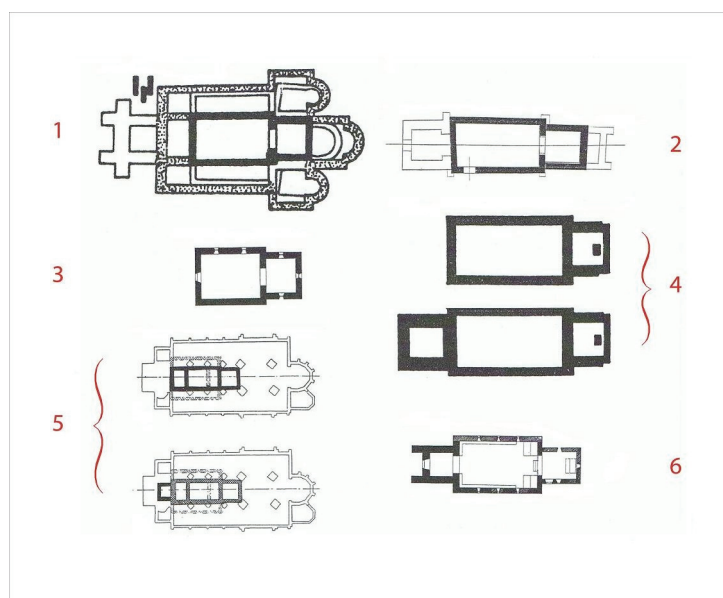
⁹⁵ Lemaire 1941, 195-199; Kubach e.a. 1976, 634.

bij kreeg in de 12de of het begin van de 13de eeuw⁹⁶ en de Sint-Annakerk te Oudergem uit 11de of 12de eeuw met een toren uit de tweede helft van de 12de eeuw⁹⁷. Andere voorbeelden hebben dadelijk een voorbouw zoals de Sint-Martinuskerk te Genk, die dateert uit de 11de of 12de eeuw.⁹⁸ Deze laatste kreeg er in de loop van de 12de eeuw een westtoren bij. De plattegrond van de stenen kerk te Lanklaar sluit hier goed bij aan waardoor we de kerk kunnen plaatsen vanaf het einde van de 11de tot het begin van de 13de eeuw.

Ten tweede zijn er de vondsten in het centrale graf. Qua opbouw en ligging behoort dit graf zeker tot het kerkgebouw – het werd waarschijnlijk gelijktijdig opgebouwd. De vondsten in dit graf geven een nauwkeurigere datering van de kerk. Vooreerst geeft het muntje, dat samen met de jongste bijzetting werd aangetroffen, een terminus ante quem, namelijk eind 13de, begin 14de eeuw. Ook de ¹⁴C-dateringen helpen ons bij het dateren van dit centrale graf en bijgevolg ook het kerkgebouw. Het jongste skelet werd gedateerd in de 14de eeuw en het tweede oudste in de 2de helft van de 12de en de 1ste helft van de 13de. We mogen echter niet vergeten dat er zich nog een restant van een ouder graf dat niet gedateerd werd in het centrale graf bevindt. Ook de twee scherven, daterend uit de volle middeleeuwen, die bij het uithalen van het tweede oudste skelet werden aangetroffen geven een indicatie van de ouderdom van het graf.

Ten derde is er nog de doopvont (fig. 79)⁹⁹ die zich in de huidige kerk bevindt, maar waarvan men zeker is dat deze uit de vorige kerk verhuisd werd en daar altijd gestaan had. Deze doopvont werd al uitvoerig beschreven en zou volgens sommigen één van de oudste zijn van het land¹⁰⁰. Ze zou volgens sommigen dateren uit de 12de eeuw¹⁰¹, volgens anderen uit 1200¹⁰².

FIG. 78 Enkele vergelijkbare plattegronden: 1: Landen; 2: Leefdaal; 3: Korbeek-lo; 4: Bergeyck; 5: Genk; 6: Oudergem.

Samenvattend kunnen we stellen dat er te Lanklaar een stenen Romaanse kerkje met traditioneel grondplan werd opgetrokken. Door het combineren van de gekende gegevens is de kerk te dateren tussen het einde van de 11de en het begin van de 13de eeuw, wat dus ouder is dan de vooropgestelde 1314 uit de historische bronnen. Deze kerk bleef bestaan en verviel geleidelijk aan, zodat ze in 1854 werd vervangen door een nieuwe kerk.

⁹⁶ Kubach e.a. 1976, 561.

⁹⁷ Kubach e.a. 1976, 917; Leclercq-Marx 1997.

⁹⁸ Mertens, 1957, 20-24; Kubach e.a. 1976, 312-313.

⁹⁹ Foto genomen door Frans Medaer.

¹⁰⁰ Vanoverstraeten e.a. 1885, 383; Medaer e.a. 1980, 85; Venken 1985, 213; Aerts 2005, 103.

¹⁰¹ Tollenaere 1957, 255; Janssens 1985, II, 94.

¹⁰² Geukens 1975, 17.

De kerk die in 1854 was opgebouwd, nadat de Romaanse kerk vervallen was en te klein was geworden, was veel beter gekend. Niet alleen zijn er nog inwoners van Lanklaar die in deze kerk naar de eucharistievieringen zijn geweest en de kerk hebben weten afbreken, ook plannen, tekeningen en foto's geven ons talrijke informatie over dit gebouw. Hoewel iedereen ervan uitging dat de kerk en het bijhorende kerkhof volledig waren opgeruimd, heeft het archeologisch onderzoek toch belangrijke informatie opgeleverd. Er is aangetoond dat er meerdere bouwfasen te herkennen zijn. Het schip enerzijds, en de toren met aanpalende noordelijke trap en zuidelijke doopkapel anderzijds, werden niet in één keer gebouwd. Er is een duidelijke bouwnaad vastgesteld tussen beide delen van de kerk. Ook het latere herbestemmen van de noordelijke sacristie tot kolenkelder en de duidelijk latere aanbouw van de zuidelijke sacristie werden archeologisch vastgesteld.

Ook het opgraven van de resterende graven, waarvan iedereen dacht dat ze allemaal waren opgeruimd en herbegraven, geven ons belangrijke informatie. De studie van de skeletten geeft belangrijke informatie over geslacht, leeftijd, kwalen en ziektes. Zo komen we meer te weten over de toestand van de bevolking van een dorp aan de rand van de Maasvallei in de late 19de en de vroege 20ste eeuw.

FIG. 79 *Romaanse doopvont.*

8. Bibliografie

- AERTS T. 2005: *Lanklaar: Van kapel en de kerken, meubilair, kruisen en beelden*, Lanklaar.
- AERTS T. 2007: *Lanklaar: de pastoors, geestelijken en kloosterlingen*, Lanklaar.
- BRONK RAMSEY C. 1995: Radiocarbon Calibration and Analysis of Stratigraphy: The OxCal Program, *Radiocarbon* 37 (2), 425-430.
- BRONK RAMSEY C. 2001: Development of the Radiocarbon Program OxCal, *Radiocarbon* 43, 355-363.
- BRUYN A. 1961: Die mittelalterliche keramische Industrie in Schinveld, *Berichten ROB* 1960-61, 10-11, 462-507.
- BRUYN A. 1963: Die mittelalterliche keramische Industrie in Süd-Limburg, *Berichten ROB* 1962-63, 12-13, 356-459.
- CIANI L. 1926: *Les monnaies royales Françaises de Hugues Capet à Louis XVI*, Paris.
- CLAES W.H. 1926: Het woord Laar in plaatsnamen, *Limburg* 11, 241-244.
- DANIELL C. 1997: *Death and Burial in Medieval England 1066-1550*, London.
- DE GROOTE K. 2009: *Middeleeuws aardewerk in Vlaanderen: Techniek, typologie, chronologie en evolutie van het gebruiksgoed in de regio Oudenaarde in de volle en late middeleeuwen (10de-16de eeuw)*, Relicta Monografieën 1, Brussel.
- DREESEN M. 1997: *God zij dank, de kerk is al lang klaar*, s.l.
- DREESEN M. & DREESEN J. 1978: *Lanklaar. Schoonste hoekje van Limburg*, Lanklaar.
- GENICOT L.F. 1972: Les églises mosanes du XIe siècle, livre I, architecture et société, *Université de Louvain Recueil de travaux d'histoire et de philology 4e série*, 48.
- GEUKENS B. 1975: *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie Limburg, Kanton Maaseik*, 17-18, Brussel/Sint-Truiden.
- GORISSEN M. 1956: Geschiedenis van het Maasland. Het Ledebos, *Het Oude Land van Loon* 11, 61-77.
- GRAUWELS J. 1983: De aartsdiakonale visitaties van het dekanaat Maaseik (1646-1726), *Het Oude Land van Loon* 38, 27-230.
- HABETS J. 1889: *De archieven van het Kapittel der Hoogadelijke Rijksabdij Thorn. Eerste deel* (966-1550), s.l.
- JANSSEN DE LIMPENS K.J.T. 1974: Leen en laathoven in de Maaslandse territoria voor 1795, *Limburgs Geschied -en Oudheidkundig Genootschap* 6, 103, Maastricht.
- JANSSENS D. 1985: *Romaanse doopvonten in de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. Een typologische studie*, Leuven (onuitgeg. Licentiaatsverhandeling KULeuven).
- KUBACH H.E. & VERBEEK A. 1976: *Romanische Baukunst an Rhein und Maas, Katalog der vorromanischen und romanischen Denkmäler*, Band 1, 561.
- LECLERCQ-MARX J. 1997: *L'art Roman en Belgique, architecture, art monumental*, Braine-l'Alleud.
- LEENDERS T. 1980: Lanklaar en zijn parochiekerk. In: MEDAER F., LEENDERS T., PEETERS L., MEIJERS F., VOS-DEPROUW M., WINKELS W., HEIDENDAL F. & STEVENS B., *Lanklaar het dorp waarin we leven*, 66-84.

LEMAIRE R. 1952: *De Romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten 6, Brussel.

LUX G.V. 1969: Oudheidkundig onderzoek van de Sint-Petruskerk te Wintershoven, *Limburg* XLIV, 145-183.

MELJERS F. 1980: Grens tussen Stokkem en Lanklaar 1680-1980. In: MEDAER F., LEENDERS T., PEETERS L., MELJERS F., VOS-DEPROUW M., WINKELS W., HEIDENDAL F. & STEVENS B., *Lanklaar het dorp waarin we leven*, 19-23.

MERTENS J. 1954: Leefdael. Opgravingen in de S. Veronakapel, *Bulletin Koninklijke Commissie voor monumenten en Landschappen* V, 143-161.

MERTENS J. 1957: Oudheidkundig onderzoek van de Sint-Martinuskerk te Genk, *Limburg* XXXVI, 57-76, 97-119, 137-161.

MERTENS J. 1959a: Landen (Luik) Sint-Gertrudiskerk, *Archeologie* 1, 136-137.

MERTENS J. 1959b: Neder-Over-Heembeek (Brabant). St.-Pieters- en Paulus-kerk, *Archeologie* 2, 305.

MERTENS J. 1961: *Galloromeins graf te Grobbendonk*, *Archaeologia Belgica* 53, Brussel, 16-18.

MERTENS J. 1969: *Archeologische opgravingen in de Sint-Lambertuskerk te Heverlee*, *Archaeologia Belgica* 115, Brussel.

MERTENS J. 1975: De Sint-Pieterskerk te Neder-Hembeek. Een korte bijdrage tot de kennis van de vroeg-middeleeuwse houtbouw, *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* 15, 231-239.

MERTENS J. 1976: *Tombes Merovingiennes et églises Chrétiennes: Arlon, Grobbendonk, Landen, Waha*, *Archaeologia Belgica* 187, Brussel, 14-27.

MORIN F. 2000: *Katalogus der Belgische munten van 1832 tot heden*, Antwerpen.

PAQUAY 1923: *De parochielijsten van Limburg*, Pouillé de l'ancien diocèse de Liège 1559-1800, fasc. 2., s.l.

PAULISSEN E. 1966: *Eerste resultaten van een morfologisch onderzoek in de vallei van de maas in Belgisch Limburg*, *Acta Geographica Lovaniensia* IV, 114-128.

PAULISSEN E. 1973: *De Morfologie en de Kwartairstratigrafie van de maasvallei in Belgisch Limburg*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Wetenschappen 35, Brussel.

PEETERS L. & PEETERS A. 1979: *Wandelend door Lanklaar*, Opglabbeek.

RASSELLE T. 2007: *De pre-Romaanse kerk in Vlaanderen: een archeologische inventaris* (onuitgegeven licentiaatsthesis Universiteit Gent).

SCHLUSMANS F. 2005: Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur, Provincie Limburg, Arrondissement Maaseik, kantons Bree-Maaseik, *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen* 19N1, Brussel/Turnhout.

STEVENS M. 2000: Caerte figuëratijf van de landerijen Erven van den Hof van Sijne Celcesime Hoog(e)it tot Mulem, *Vreedsel* 20, 1/11-20 en 2/10-11.

TOLLENAERE L. 1957: *La sculpture sur pierre de l'ancien diocèse de Liège à l'époque romane*, Gembloux.

VAN DE WEERD H. 1923: Het landdekenaat Eyck, *Limburg* 5, 137-143.

VAN IMPE L. & CREEMERS G. 1997: De Sint-Quintinskathedraal te Hasselt (Limb.), *Archaeologia Medievals* 20, 24-27.

VANOVERSTRAETEN J & GERITS J. 1885: *Gids voor Vlaanderen. Toeristische en cultuurhistorische encyclopedie van de Vlaamse Gemeenten*, Antwerpen.

VENKEN J. 1985: *Gids voor Oud-Limburg: De Maaskant*, Antwerpen.

WOUTERS W. & COOREMANS B. 1994: Noodonderzoek in de Sint-Mauritiuskerk te Bilzen (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen* IV, 169-186.

<http://www.archeonet.be/?p=2109>

<http://www.devreedsel.be/pages/bezienContent.html>

<http://inventaris.vioe.be/dibe/geheel/21707>

<http://inventaris.vioe.be/dibe/relict/71412>

<http://www.religieuserfgoed.be/site/775.html>

<http://nl.wikipedia.org/wiki/Lanklaar>

http://nl.wikipedia.org/wiki/Steenkoolmijn_van_Eisden

9. Digitale bijlagen (cf. Cd)¹⁰³

9.1 SPORENLIJSTEN

9.2 SKELET- EN GRAFFORMULIEREN

9.3 LIJSTEN VAN DE VONDSTEN EN BEWAARPLAATS.

9.4 FOTO-INVENTARIS

9.5 FOTO'S

9.6 INGESCANDE VELDTKENINGEN

9.7 DIGITALE VERSIE RAPPORT

---

¹⁰³ De originele plannen, foto's op cd, sporenlijsten, fotolijsten en het opgravingsdossier bevinden zich in het archief van het VIOE, Jekerstraat 10, 3700 Tongeren. Cd's met de gegevens vind men terug in de bibliotheek van het VIOE, Koning Albert-II laan 19 bus 5, 1210 Brussel.

